

श्रीज्ञानदेवांच्या २ व श्रीगुलाबराव महाराजांच्या १० ग्रंथांचे केलेले

भक्तिपदतीर्थामृत

अनुवाद

अनुवादक

मधुराद्वैताचार्य श्रीगुलाबरावमहाराजांचे उत्तराधिकारी
वेदान्तकेसरी श्री बाबाजीमहाराज पंडित

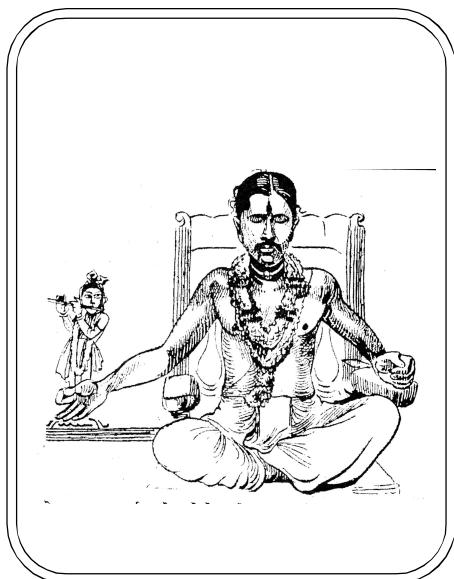
अनुक्रम

१. हरिपाठ	७
२. चांगदेवपासष्टी	२५
३. चित्तोपदेश	३८
४. भक्तिपदतीर्थामृत	६२
५. नित्यतीर्थ	१२४
६. निगमान्तपथसंदीपक	१४२
७. पाण्डुरंग चौसष्टी	१७२
८. प्रीतिनिर्तन (अपूर्ण)	१९५
९. स्वमतनिर्णयः (संस्कृत)	२६९
१०. कान्तकान्तावाक्यपुष्पम् (संस्कृत)	२९०
११. गोविंदानंदसुधा (संस्कृत)	२९६
१२. भक्तिसूत्र-अधिकरणन्यायमाला (संस्कृत)	३०८
१३. भगवद्गति सौरभ (स्वतंत्र ग्रंथ उपलब्ध आहे)	+
१४. भगवद्गीता	+
१५. अमृतानुभव	+

श्रीगुलाबरावमहाराजांचे उत्तराधिकारी

श्रीबाबाजीमहाराजांचे ग्रंथ

१. आर्यधर्मोपपत्ति	(रु.५०)
२. हरिपाठ-रहस्य	(रु.६०)
३. अमृतानुभवकौमुदी	(रु.१५०)
४. ज्ञाने.गूढार्थदीपिका	(रु.३००)
५. अभंगगाथा	(रु.५०)
६. विविध लेखसंग्रह	(रु.१५०)
७. संतकथा	(रु.१५)
८. पंचदशी प्रवचने	
९. भागवत प्रवचने	
१०. भगवद्गति सौरभ	(रु.६०)

*

**श्रीबाबाजीमहाराज पंडित विरचित
श्रीगुलाबरावमहाराजांची
आरती**

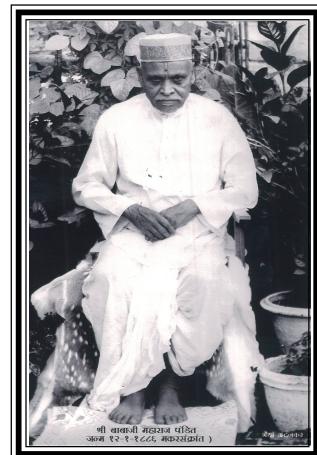
जयदेव जयदेव पांडुरंगनाथा ।
आरती ओवाळिता हरली भवचिंता ॥४०॥
अनंत काळाची जीवाशिवा तुटी ।
वारूनि उपाधी कराविशी भेटी ॥१॥
भक्तिप्रेमपिसें साकारा आला ।
साच केले एकाकी न रमते या बोला॥२॥
भावे वंदितो मी सुकुमार पायां ।
ज्ञानेश्वरकन्ये निवारावी भाया ॥३॥
जयदेव जयदेव पांडुरंगनाथा..... ॥४०॥

श्रीमहाराजांचे रूपवर्णन

पुण्यवृक्ष आजि फळलासे माझा ।
माय ज्ञानेशजा देखियेली ॥
अरुणप्रभेची ओतोनिया मूस ।
रेखिले सुरस पादपद्म ॥
कर्दळीच्या रत्नभासम जानुजंघा ।
मृदुल सुरंगा शोभताती ॥
कटिं पीतांबर उदरी त्रिवळी ।
कुंकुमरेखा भाळी शोभतसे ॥
सरळ नासिक सुहास्य वदन ।
माथां कृष्णवर्ण वेणी शोभे ॥
पांडुरंगनाथ सर्वांग सुंदर ।
हृदय मंदिर शोभवीतु ॥

(श्रीबाबाजीमहाराज पंडितांची गाया अंग.५)

*

श्री बाबाजी महाराज (पंडितांची गाया अंग.५)

श्रीगुलाबराव महाराजांच्या वाडमयीन मूर्तीचे शिल्पकार

श्री बाबाजीमहाराज पंडित

“गुरुभक्तीची परी । सांगो गा अवधारी”

वयाच्या १९ व्या वर्षी चंद्रपूरचे नारायण पैकाजी पंडित प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराजांकडे आले. १९०५ मध्ये त्यांनी आई-वडिल घरदार शिक्षण वगैरे सर्व सोडून देऊन सहुरुसेवेस आरंभ केला. महाराजांचे कपडे धुणे, आंघोळीस पाणी देणे, स्वतः स्वयंपाक करून महाराजांना जेऊं घालणे वगैरे लहानमोठी सर्व प्रकारची कामे जीव ओतून केलीत. जणुं ज्ञानेश्वरीतील सहुरुसेवा मूर्तिमंत साकार झाली.

हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे वगैरे ग्रंथलेखनिकांत ते होते. त्यांनी महाराजांची अगदि निरपेक्ष सेवा केली पण त्यांनी महाराजांना केव्हाच काहीहि मागितलं नाही. त्यांचे ते निर्व्याज आणि उत्कट प्रेम पाहून महाराजांनी उद्गार काढले -

“मी पंडिताला वश झालो आहे”

गुरुभक्तीनं ओथंबलेत्या अन्तकरणाला आणखी काय हवं असतं? शेवटच्या वेळी तर महाराजांनी आपण होऊन आशीर्वाद दिला -

“अरे पंडित, आजवर मी तुला काही दिलं नाही.

माझे ग्रंथ वाच, तुला समजतील! ”

या अमोघ शब्दांनी ‘ये हृदयीचं ते हृदयी सामावलं’ पंडितांचं सारं जीवनच उजळून गेलं. त्या सोज्यळ प्रकाशात महाराजांच्या ग्रंथांची सर्व हस्तलिखिते सूक्तिरत्नावलीच्या रूपाने प्रकाशित झालीत अन् पंडितांच्या अखंड परिश्रमांनी महाराजांची वाडमयीन मूर्ती साकारली. दृष्ट लागावं असं अक्षरशिल्प मुद्रांकित होऊन सर्वांना उपलब्ध झाल !

श्रीबाबाजीमहाराज विरचित

श्री पांडुरंगनाथरत्नव

गर्भी मीं बहुदुःख सोसुनिहि ते जन्मास जालो जहीं ।
 मोहामाजिं भुलेनियां विसरलों त्वद्वत् मंत्रासही ॥
 सेवोनि विषयां सुखें रमतसे सांडोनि त्वद्वावना ।
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥१॥
 त्यागोनी वडिलांस नित्य रतलों स्त्रीपुत्रवित्तामधें ।
 जाणीलें नच कीं अनर्थ कथिला भोगी त्यांच्या बुधें ॥
 मानीलें सकळांस तुच्छ पुजिलें नाही कधीं सज्जना ।
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥२॥
 जन्मोनी रमणीय ब्राह्मणकुळीं वेदां न अभ्यासिलें ।
 वेदोक्ता सकळा क्रिया समजुनी धर्मा न संपादिले ।
 श्रेष्ठांर्हीं उपदेशितां करितसे त्यांच्या सवे वलना ।
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥३॥
 तारुण्यापगमे वरिलचि जरा कंटाळती सर्वही ।
 की अंतीं यमयातना म्हणुनियां उद्घेग नोहे कहीं ।
 ज्ञालें क्षीण शरीर हें परि तशी नोहे कदा वासना ।
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥४॥
 दैवें पाय तुझे दिसोनि मजला नाहीं कधी पूजिलें ।
 नाहीं प्रेमभरें विनीत वचने तोषा तुम्हां दीधले ।
 आतां कोण गती कळे न पुढती होईल माझ्या मना ।
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते तव पदीं भावें करी वंदना ॥५॥
 भोगवें याच देहीं फळहि परि तयाचें मियां मायबापा ।
 राहो वाचे तुझे वा सतत शुभ असे नाम जे वारी तापा ।
 होवो मद्हार्द-शुद्धि जळोनि सकळहि पातके त्वद्वियोगे ।
 श्रीपांडुरंगनाथा तव पदनुति वांचोनि ना कांही मागे ॥६॥

‘सुखे म्हणो येती वेद’

पाठक्रम व अर्थक्रम

वेदांचा पाठ करताना वैदिक संहितेचा पाठक्रम जसाचे तसा म्हटला जातो कारण ते मंत्र आहेत; परंतु ते वेदमंत्र समजून घेण्यासाठी आणि त्यांचा यज्ञादि कर्मात विनियोग करण्यासाठी त्यांचा अर्थक्रमानुसार अभ्यास अभिप्रेत आहे; त्यासाठी ब्राह्मण ग्रंथ आहेत.

मधुराद्वैताचार्य श्री गुलाबराव महाराजांचे धारणेनुसार श्री ज्ञानदेवांचा हरिपाठ हा वेदरूपच आहे. माउलीच्या मुखातून निघालेले समाधिभाषेतील आशीर्वादरूप मंत्र म्हणजे हरिपाठ !

वारकरीबंधूनी नित्याचा नेम म्हणून करावयाचा हरिपाठ परंपरेनुसार पाठक्रमानेच करायला हवा; पण अर्थ समजून घेण्यासाठी श्रीगुलाबराव महाराजांनी सुचविलेला अर्थक्रम महत्वाचा आहे; आणि विशेष म्हणजे प्रत्येक अभंगात कोणता सिद्धान्त-विषय आलेला आहे ते सांगण्यासाठी श्रीगुलाबरावमहाराजांनी “प्रतिज्ञा” लिहिल्या आहेत. म्हणून अभ्यासूच्या सोईसाठी प्रथम पाठक्रमानुसार अभंग नंतर प्रतिज्ञा व त्याखाली श्रीमत्सद्गुरु श्रीबाबाजी महाराज पंडितांच्या “हरिपाठरहस्य” ग्रंथातून सरलार्थ असा क्रम घेतला आहे.

— प्रा. देवराव भुजाडे
 अमरावती

भक्तिपदतीर्थामृत - विषयानुक्रम

तरंग १ ला

भक्ति उपक्रम (ओव्या ४७)

गुरुपरंपरा, उपास्यपंचायतन	
व वाचकलेखकांला नमन. ओवी १	
तीन योगसूत्रे	२
अनव्यस्तविवर्त श्रीगुरु सगुण होण्याची	
चार कारणे	१-६
ग्रंथनिर्मितीचा आशीर्वाद	७-१०
भक्तिपेठेसाठी ग्रंथारंभ	११-१२
ज्ञानाने वासना उपाधीचा नाश नाही,	
(जास्वंदाचा वृष्टांत)	१४-२८
भक्तीनेच उपाधीचा नाश	२९-३०
ज्ञान व कर्माचा निषेध	
गीतेचे प्रामाण्य	३१-३३
भक्तीनेच त्रिगुणरहितत्व	३३
भक्ताच्या वासना ब्रह्मरूप	३४-३६
भक्तीचा अधिकारी	३७
भक्तीचे लक्षण	३८-४३
तत्त्वमसीत विरहभक्ति	४३-४५
संतांना विनंति	४६
अध्यायसमर्पण	४७

तरंग २ रा

तत्पद निरूपण (ओव्या ७९)

विश्वाचे अधिष्ठान श्रीगुरु	१
सांख्य-योग- वेदान्ताचा समन्वय	२
जीवाचे लक्षण	३-४
जीवोद्भारार्थ गुरुंचा अवतार	५-९
सदगुरुंना नमन	९०

'तत्त्वमसि' तून भक्तिबोध	११-१२
गुरुप्रेमापुढे ब्रह्माचे न्यूनत्व	१३
महावाक्याचा अर्थ	१४
'तत्त्वमसि' श्रेष्ठ कां?	१५-१६
तत्पदनिरूपणाचे कारण	१७-१८
महावाक्याचा विषय	१९
'तत्पदाची' दोन लक्षणे	२०
१- तटस्थ लक्षण	२१-२४
२- स्वरूप लक्षण	१५
ईश्वराचे तटस्थ लक्षण	२६-२७
प्रतिबिंबवाद निराकरण	२७-३०
भक्ताला जगदाभास नाही (मृग-मनुष्य-चक्रवाक व पतिग्रता-वेश्या)	३१-३३
गुरुकृपेनेच महावाक्यातून	
भक्तिप्रतीति	३४
भगवद् भजनाचा वाच्यांश	
पहिला प्रकार	३५-३९
दुसरा प्रकार	४०-४२
त्वंपदाचा लक्ष्यांश जाणणाराच	
अधिकारी व त्याचेच 'असि' पदी	
ऐक्य	४३-४८
स्वरूपगुणांची सिद्धी	४९-५५
तटस्थ लक्षण भयदाते	५६-५७
स्वरूपलक्षण प्रेमरूप	५८-५९
गोपींचा व्यापक अनुभव	६०
सगुणाचे सत्यत्व	
(सर्प-रञ्जु व सुवर्णालिंकार)	६१-७४
लययोगाने सगुण-सिद्धी	७५-७६
सगुणावर पातिग्रत्यप्रेम	७७-७९

विषयभाव वेगळा करून

'जारिणीचे परपुरुषी मन ।
 की विरहिणीचा विरह गहन ।
 तो विषयभाव वेगळा करून ।
 हरिरूपी प्रेमयोजन ते भक्ति' ॥१..४३॥

"जारिणी स्त्रियेचे परपुरुषावर जे प्रेम
 असते किंवा पतिग्रता स्त्रियेचे ठिकाणी
 स्वपतिविषयी जो थोर विरह असतो,
 त्या दोहोतील वैषयिकभाव नाहीसा करून
 जी केवळ शुद्ध प्रेमवृत्ति उरते, तशी
 शुद्ध प्रेमवृत्ति सगुण भगवंताचे ठिकाणी
 जडणे, याला भक्ति म्हणतात"

तरंग ३ रा

त्वंपदनिरूपण (ओव्या ४९)	
श्रीगुरुमहिमा	१-१३
महावाक्याचा अधिकारी	१४
भक्त्यनुसार 'त्वं' पद निरूपण	१५
मलीन त्वं पदवाच्यांश	१६-१७
शुद्ध त्वंपदवाच्यांश	१७-१८
ईश्वर व जीव दोन्ही आभास पण	
सामर्थ्य वृष्ट्या फरक	१९-२०
परमार्थात द्वैताद्वैत नाही	२१
त्वंपदाचा वाच्यांश	२२-२६
त्वंपदाचा लक्ष्यांश	२७-२९
भक्तिशिवाय ज्ञान व्यर्थ कां?	
(स्वामिनीचा आणि सुवर्णबिंडीचा वृष्टांत)	२९-४३
'त्वं' पदाने तत्पदाचे भजन	४४
स्वरूप भजनाची खूण	४५
आत्मनिवेदन	४८-४९

तरंग ४ था

असिपद विवरण (ओव्या ६७)	
श्रीज्ञानेश्वरांची स्तुति	१-७
ऐक्यभजनाचे स्त्रीच्या अवस्थांप्रमाणे	
तीन प्रकार	८-९
(१) अलंकार भजन	१०-१३
(२) स्वरूप भजन	१४-१७
(३) ऐक्यभजन	१८-२१
भक्तीसाठीच निर्गुणाची गोडी	२२
सत् चित् व आनंदाचा अर्थ	२३
खरे ऐक्यभजन	२४-२५
सत् चित् आनंदाचे ऐक्य	२६-३२
भक्ताचे दुःख	३३

भक्तांना समाधीतून व्युत्थान नाही	३४
भगवंताच्या नाम-रूप-प्रेमाचे ऐक्य	३५
तस्य त्वं, तदेव त्वं, तत्त्वमसि यांचे	
नवीन अर्थ	३६-३७
ब्रह्म निर्गुण नसून सगुणाच आहे	३८
सगुणता ब्रह्माला अर्पून दास व्हावे	३९-४१
(गृहिणी, दिवा, सूर्य यांचे वृष्टांत)	
भक्तीने प्रारब्धदुःखाची निवृत्ति	४१
जाणीवेने सचिदानंदत्व किंवा	
कृष्णरूप दोन्ही मिळत नाही	४९

दहा रस

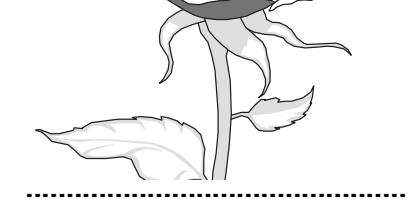
भक्तीत श्रृंगार, वीर, करुण, शान्त,	
हास्य, भयानक, अद्भुत, बीभत्स,	
रौद्र, माधुर्य इ.सर्व रसांची प्रतीति.	
रसरूपत्व रसग्राहकत्व व रसाधिष्ठान	
भगवान श्रीकृष्ण	६०-६२
तातचरणी	
जन्मोजन्म सेवेची मागणी	६३-६७

तरंग ५ वा

भक्तिफल निरूपण (ओव्या ७५)	
श्रीगुरुस्तुति	१-५
भक्तीतील अन्वयात सगुणाचीच	
प्रतीती	६-९
अन्वयांत गौणी/परा हा भेद नाही	
	१०-१२
प्रेमरूप भक्तीत ऐक्य	१२-१३
भक्ताचे सर्वच व्यापार प्रेममय झाल्याने	
सर्वच आश्रम संन्यासरूप	१३-१८
अन्तर्बाह्य प्रेमच	१९
योगातील प्राणायाम- प्रत्याहार-	
धारणा- ध्यान- समाधी इ.	

ग्रंथपठनाने नित्यसुखदात्री

प्रेमाने द्वैताद्वैताचा नाश व	
राधेसहित श्रीहरीची प्राप्ति	२२
प्रेम शब्दापलीकडचे असून	
विश्वाच्या अविरोधी आहे	२३
श्रीकृष्णप्रेमाची आतुरता	२४-२५
गोपींना जारपणाचा दोष नाही	
किंबहुना त्यांचा कामच	
मोक्षसुखापेक्षा श्रेष्ठ	२६
गोपी व श्रीकृष्णाला नमन २७-२९	
श्रुतिरूप सखीच्या साह्याने	
श्रीकृष्णभक्ती	३०-३२
परमप्रेमाचे आलंबन श्रीकृष्णच कां?	
याची मीमांसा	३३-३६
प्रेमात भोळा व ज्ञानी समान	३७
प्रेमातच 'तत्त्वमसि'चा अर्थ व्यापक	
व वृढ होतो	३८-४३
वेदांचा निषेध हीच स्तुति	४४-४५
संधि-स्थितीत प्रेम	४५
श्रीकृष्णावर वृक्षाचे रूपक,	
अर्पणरूपी प्रेमाचे वर्णन	४६-५०
श्रीकृष्ण सचिदानंदस्वरूप व	
षडगुणैश्वर्याने युक्त असून रासामध्ये	
प्रगट आहे	५१-५२
गोपींच्या नमनाने रास-प्राप्ति	५३
वाचाक्राणाचे मोचन भक्तीनेच	५४
भक्त्यभिमान-मोचन व ऐक्य	५५

पाठपद्धती

“पूर्ण व्रतस्थ राहून,
एक वेळ दहिभात जेवून,
रोज एक प्रमाणे
एकवीस पाठ करावेत.”

- श्री बाबाजीमहाराज पंडित

४. भक्तिपदतीर्थमृत

सामवेदीय 'तत्त्वमसि' महावाक्याचे

श्रीगुलाबरावमहाराजकृत भक्तिपर ओवीबद्ध विवेचन

तरंग पहिला : भक्ति-उपक्रम

मंगलाचरण

नमः श्री आदिनाथाय नमो मत्स्येन्द्ररूपिणे ।
गोरक्षप्रभवे गैनीनाथायाथ निवृत्ये ॥१॥
परं ब्रह्म परं धाम सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
ज्ञानेश्वरमितिख्यातं प्रणमामि गुरुं हरिस् ॥२॥
ज्ञानेशो भगवान् विष्णुर्निर्वृत्तिर्भगवान् हरः।
सोपानो भगवान् ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मचित्कला ॥३॥
मोक्षो यत्प्रणिधानेन प्रणवो यस्य वाचकः।
क्लेशकर्मविपाकाद्यैरविमृष्टं हरिन्मुमः॥४॥

अर्थ :- भगवान् पतंजलीनी योगशास्त्र प्रतिपादन करताना योगसिद्धि ज्या ईश्वरप्रणिधानांनी सांगितली, ती तीन सूत्रे ग्रहण करून चवथी आमची उपार्य देवता श्रीकृष्ण, त्याप्रत वंदन करतो. पतंजलिप्रणीत योगदर्शन समाधिपादसूत्रे-

- १) ईश्वरप्रणिधानाद् वा । २) तस्य वाचकः प्रणवः ।
- ३) क्लेशकर्मविपाकशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।

अर्थ - १. ज्या ईश्वराच्या प्रणिधानाने योग सिद्ध होतो. आणि २. ॐ हेच ज्याचे नांव आहे. ३. अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश हे पांच क्लेश; संचित, क्रियमाणादि कर्म शरीरादि विपाक, व सुख-दुःखादि आशय या सर्वाहून रहित. *आकाश म्हणजे दहर * अग्नि म्हणजे ज्ञान व सूर्य * लक्ष्मी म्हणजे भगवच्छक्ति * क्रम म्हणजे प्रीति * चंद्र म्हणजे आल्हाद व मन * शिव म्हणजे परमानंद ! हे सर्व मिळून ज्ञालेले ज्याचे नाम त्या हरिप्रित आम्ही स्तवितो. 'हरि' शब्दाचा उद्घार अर्थवेदोक्त

श्रीबाबाजीमहाराजांनी केलेले अनुवाद
मातृका यंत्रातून केला आहे व वेदाच्या असरिहि 'हरिः ॐ' असे स्मरण करावे (हरिः = ह म्हणजे आकाश, र म्हणजे अग्नि, इ म्हणजे लक्ष्मी, विसर्ग (:) म्हणजे आनंद)

॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वराय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमः श्री आचार्या । ब्रह्मोपदेशक गुरुर्वर्या ।

जी जी स्वामी आत्मचर्या । कारणकार्या विरहिता ॥१॥

सर्वांसी द्यावें आपुले सुख । निवृत्त करावे त्रिविध दुःख ।

यालागी सगुणात्मक । जाहलेती देवा ॥२॥

साचा पोहणार असोनी भला । मृगजळडाही बुडाला ।

हे जाणोनि कर दिधिला । काढावया ॥३॥

कां अमृते न होवोनी तृप्त । लाळ घोटी क्षुधार्थ ।

तयाच्या प्रेमदुर्घदानार्थ । आगमन की ॥४॥

तरी तुमचे कृपाबळे । परम प्रीतीच्या कळोळे ।

तिपल्लीभक्तीचे डोहळे । की सोहळे स्वानंद सुखाचे ॥५॥

ते आपण एकीची न भोगावें । कांहीं दुजियासही द्यावें ।

हें उदारपण खभावें । तुमचा प्रसादू ॥६॥

तो उल्हासरुपें चित्तीं । अधिष्ठाता होवोनि ग्रंथीं ।

प्रारंभ करी महावाक्यार्थी । भक्तिपदतीर्थमृत नामे ॥७॥

तरी माये आतां । माझी ग्रंथकर्तेषणाची वार्ता ।

नेवोनि, कृपाकर माथां । ठेविजे स्वामी ॥८॥

इया बोबडिया बोला । प्रभू तात संतोषला ।

मग ग्रंथीं आश्रयो दिधिला । उठी म्हणे ॥९॥

ती ज्ञानेश्वर गुरु माजली । करूनी कृपेची साउली।

प्रेमप्रसादे पान्हावली । मुखीं स्तन घाली स्नेहवशें ॥१०॥

अर्थ - हे सदगुरो आपणाला वंदन असो ! आपण परब्रह्माचा उपदेश करणारे आचार्य असून आपण आत्मस्वरूपाचेच ठिकाणी रममाण होणारे आहात - म्हणजे आपले सर्व व्यापार आत्मस्वरूपच आहेत. आपण कशापासून उत्पन्न होत नाही व आपणापासून दुसारे काही उत्पन्न होत

नाही ॥१॥ सर्व जनांना आपले परब्रह्मस्वरूपाचे सुख प्राप्त करून देऊन त्यांच्या आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक या तिन्ही प्रकारच्या दुःखांचा समूळ नाश करावा, या उद्देशाने आपण सगुणस्वरूप धारण केले आहे ॥२॥ हा संसारसमुद्र मृगजळाप्रमाणे खोटा आहे—म्हणजे तो अस्तित्वांतच नाही. म्हणून जीव हा खरोखर बुडालेला नाही; पण नसत्याच संसारसमुद्राच्या अस्तित्वाची कल्पना करून तो आपल्याला त्यांत बुडालो, असे समजतो. हे जाणून त्याला वर काढण्याकरितां आपण आपला हात दिला ॥३॥ किंवा अविनाशी अशा निर्गुण आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनेहि समाधान न होता सगुण स्वरूपाच्या प्रेमाच्या भुक्तेने तळमळणाऱ्या जीवाला भक्तिप्रेमरूप दुग्ध पाजप्याकरितां आपण प्रगट होत असतो ॥४॥ म्हणूनच तुमच्या कृपेने अन्तःकरणांत परमप्रेमरूप वृत्तीची लाट उसळून पतिपत्नीसंबंधाने भगवंताचे प्रेम करावे किंवा स्वानंदसुखाचे सोहळे भोगावे, अशी तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली आहे ॥५॥ आपण एकट्यानेच ते सुख न भोगता दुसऱ्यालाहि ते प्राप्त करून घावे असे जे वाटते, ते औदार्य, तुमच्या कृपाप्रसादाचेच फळ होय ॥६॥ तो प्रसाद अंतःकरणांत उल्हासरूपाने प्रगट होऊन या ग्रंथाला अधिष्ठाता—म्हणजे ग्रंथ करण्यास कारण होऊन महावाक्याचा अर्थ स्पष्ट करणारा “भक्तिपदतीर्थामृत” नामक हा ग्रंथ प्रारंभ करीत आहे ॥७॥ तरी हे सदगुरु आई! “मी ग्रंथकर्ता आहे” हा कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होऊ न देता अशी ख्याति उत्पन्न होऊ न देता माझ्या मर्स्तकावर कृपाहस्त ठेऊन आपण ग्रंथसिद्धी करावी ॥८॥ असे हे बोबडे बोल ऐकून माझे तात श्रीज्ञानेश्वर महाराज परम संतोष पावले व मग त्यांनी अभ्य देऊन “उठ, ग्रंथ कर” असे म्हणून ग्रंथाला आश्रय दिला ॥९॥ श्रीगुरु श्रीज्ञानेश्वर माउलींनी मजवर आपल्या कृपेची सावली केली व माझ्याविषयी प्रेमप्रसादाचा पान्हा येऊन माझ्या मुखात अत्यंत स्नेहाने तिने आपला रत्न दिला ॥१०॥

तें दुग्ध पिऊनि गोमटें। जन न्यावया भक्तिपेटें।
ग्रंथ जहाज प्रकटें। पंचके केलें ॥११॥

तेथ प्रथम अध्यावो । भक्त्युपक्रम नांवो ।
बोलिजे सावेवो । संतकृपा ॥१२॥
तरी हे जीवाप्रती । व्हावी कीं ब्रह्मप्राप्ती ।
याचि नांव श्रुती । मोक्ष वदती ॥१३॥
जीव आणि ब्रह्माचें । अत्यंत ऐक्य साचें ।
परी जीवा संसाराचें । दृढ बंधन ॥१४॥
तो संसार उपाधिकृत । केवळ ज्ञाने नाही जात ।
उपाधि नासलियावीण त्वरित । ऐका दृष्टान्त, ये विषयी ॥१५॥
दर्पणाच्या समोर । जपाकुसुमाकार ।
धरितां रक्तप्रकार । दर्पणी उठे ॥१६॥
तें दर्पण नेत्रे पाहाता । तरी न जाय रक्तता ।
यासी उपाय तत्वता । एकचि आहे ॥१७॥
दर्पण फोडोनि टाकावे । अथवा जपाकुसुम वेकावें ।
किंवा संबंधी न राखावे । एकमेकां ॥१८॥
यांतून एक केलियाविण । मूळरूपा नये दर्पण ।
रक्तभ्रांति तेही जाण । निवृत्त नवे ॥१९॥
या दृष्टान्तावरोनी आतां । निश्चय साधू दार्ढान्ता ।
श्रुति याचि सिद्धान्ता । प्रतिपादिती ॥२०॥

माउलीच्या स्तनातील ते सुंदर प्रेमदुग्ध पिऊन लोकांना संसारसमुद्रातून भक्तिसाम्राज्यात नेण्याकरिता हा जहाजरूपी पंच अध्यायात्मक ग्रंथ प्रगट करीत आहे ॥११॥ त्यात “भक्तीचा उपक्रम” या नांवाचा पहिला अध्याय संतकृपेने निश्चित सुरूपस्त्रीतीने सांगितला जाईल ॥१२॥ तरी जीवांना ब्रह्मप्राप्ति व्हावी, हा या ग्रंथाचा उद्देश आहे आणि या ब्रह्मप्रातीलाच वेदाने “मोक्ष” असे म्हटले आहे ॥१३॥ जीव आणि ब्रह्माचे खरोखर मुळांत अत्यंत ऐक्यच आहे; पण जीवाचे (ब्रह्माशी असलेले ऐक्य विसरून) आपल्याला संसाराशी जखडून घेतले आहे ॥१४॥ तो संसार उपाधिजन्य असल्यामुळे उपाधीचा नाश झात्यावांचून नुसत्या झानाने संसाराचा नाश होत नाही. या विषयी दृष्टान्त सांगतो,

ऐका ॥१५॥ आरशासमोर जाखंदाचे फूल ठेवले असता त्याचे आरशांत लाल प्रतिबिंब पडते ॥१६॥ आता आपण आरसा पाहून आरसा लाल नाही, तो स्वच्छ आहे, असे जरी जाणले तरी त्या आरशातील दिसणारा रक्तवर्ण नाहीसा होत नाही. तो रक्तवर्ण न दिसण्याकरता एकच उपाय आहे ॥१७॥ (तो उपाय म्हणजे) आरसा फोडून टाकावा किंवा जाखंदाचे फूल चोळामोळा करून फेकून द्यावे अथवा त्या दोहोंना एकमेकांसमोर ठेवू नये ॥१८॥ यांपैकी कोणता तरी एक उपाय केल्यावांचून आरशातील रक्तवर्णाचा प्रतिभास नाहीसा होऊन आरशाचा मूळचा स्वच्छपणा अनुभविता येणार नाही ॥१९॥ या दृष्टान्तावरून आता निश्चित सिद्धान्त काढू. श्रुतीनेहि हाच सिद्धान्त सांगितलेला आहे ॥२०॥

विपरीतज्ञानोपाधि गाढी । जीवासी बंधन वासनाबेडी ।
ते ज्ञाने निवृत्त नक्हे फुडी । साधक म्हणोनि ॥२१॥
ज्ञाने उपाधि मात्र कळे । परि न निरसे कोणे कळे ।
येथे उपाधि उपाधेय वेगळे । करितांही न येती ॥२२॥
सर्वसत्तास्फुरण आत्मा । तयाची नाशरूप नाही प्रमा ।
विपरीतज्ञान वासना गरीमा । तत्संबंधही सुटेना ॥२३॥
आणि उपाधी नाशिलियावीण । न प्रकाशे सत्-सुख-ज्ञान ।
उपाधी तंव वासनागहन । ती ज्ञानेकरून नाशेना ॥२४॥
भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यन्ते सर्व संशयाः।
क्षीयन्ते चार्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ (मुऱ्ऱकोपनिषद् २-२-८)
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः॥ (कठोपनिषद् २-६-१४)
या सर्व स्फुट श्रुती । खव्ये ऐशा बोलती ।
कीं हृदयातील जाती । वासना जेव्हां ॥२५॥
तेव्हांचि तो जीवन्मुक्त । अन्यथा पांडित्यावृत ।
येणे बोले अनुमित उपाधि नाश ॥२६॥
केवळ ज्ञानेकरून । उपाधीसीं नाहीं मरण ।
आणि उपाधि भेलियावीण । अपवर्ग नाहीं ॥२७॥
हा शुद्ध सिद्धान्त । तरी उपाधी नाशवया निश्चित ।

अन्य कारण यथार्थ । शोधिले पाहिजे ॥२८॥
ते कारण ईश्वरभक्ती । निष्कामरूपा अलौकिकी प्रीती ।
देवगुरुंचे ठायीं रीती । समानची ॥२९॥
यस्य देवे पराभक्तिर्था देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिताहार्थः प्रकाशन्ते महात्मनः॥ (श्वेताश्वतरोपनिषद् ६-२२)
श्रुत्यर्थः - जैसी परमप्रीती ईश्वरीं । तैसीचि गुरु चरणावरी ।
तेणे तत्त्वातिपादित अविकारी । अर्थ प्रकाश होय ॥३०॥

'मी देह आहे' हे वृद्ध विपरीत ज्ञानच जीवाची उपाधि असून देहसुखाची वासना हीच जीवाला बांधणारी बेडी आहे. ज्ञानानेच ती कळते म्हणून ज्ञान तिला साधक होते. अर्थात् ज्ञानाने ती निश्चित् निवृत्त होऊं शकत नाही ॥२१॥ ज्ञानाने उपाधि जाणली जाते; पण ती कधीहि निवृत्त होत नाही; (ज्ञानाने 'उपाधि आहे' हे कळते. जर ती ज्ञानाने नाहीशी ज्ञाली असती, तर ती कळलीच नसती; म्हणजे कळते तेव्हा-ज्ञानकालीहि ती राहते, हे सिद्ध आहे. (अर्थात् ज्ञानाशी तिचा विरोध नाही.) आणि उपाधि म्हणजे विपरीत ज्ञान व उपाधेय म्हणजे ब्रह्म हे दोन्ही एकमेकांपासून अलगाहि करता येत नाहीत ॥२२॥ (कारण) आत्म्याची सत्ता सर्वत्र व्यापक आहे तो कोठे नाही असे नाही; म्हणून विपरित ज्ञान व वृद्ध वासना यांचा आत्म्याशी असलेला संबंध सुटू शकत नाही ॥२३॥ आणि उपाधि नाहीशी ज्ञात्याखेरीज शुद्ध सच्चिदानन्द स्वरूपाचा प्रत्यय येत नाही. आणि वृद्ध वासना ही उपाधि ज्ञानाने तर नाहीशी होत नाही ॥२४॥ या सर्व श्रुती असे सांगतात की हृदयातील विषयवासना निःशेष नाहीशा ज्ञात्यानंतरच जीवन्मुक्त होतो. नाही तर तो केवळ पांडित्याची बडबड करणारी होय. या बोलण्यावरून उपाधि निःशेष नाहीशी होते असे अनुमान करतां येते ॥२५-२६॥ सारांश, केवळ ज्ञान ज्ञात्याने उपाधीचा निःशेष नाश होत नाही व उपाधीचा नाश होत नाही तोपर्यंत मोक्ष किंवा ब्रह्मप्राप्ति होत नाही ॥२७॥ असा हा शुद्ध सिद्धान्त असत्यामुळे उपाधीचा नाश करण्याकरिता ज्ञानाशिवाय दुसरे यथार्थ कारण शोधण भाग आहे ॥२८॥ ते कारण म्हणजे सगुण परमेश्वराची

भक्ति हे होय. परमेश्वरापासून विषयसुख मिळविण्याची यत्किंचित् इच्छा न धरता परमेश्वर व मी एक आहे, असे जाणून त्याचे आत्मप्रेमवत् म्हणजे स्वाभाविक निःसीम प्रेम करणे याला भक्ति म्हणतात. ही भगवान व श्रीगुरु यांचे ठिकाणी सारखीच असायला पाहिजे ॥२९॥ ज्यांचे भगवंताचे व श्रीगुरुचे ठिकाणी निःसीम प्रेम आहे त्याच्याच बुद्धीत वेदाने प्रगट केलेले अर्थ जसेच्या तसेच यथार्थ प्रकाशित होतात. ॥३०॥

आणि गीतेमाजी भगवंत | रथये भक्त्युत्कर्ष सांगत |

ज्ञानकर्मादि समरत | निषेधुनी ॥३१॥

तत्र सत्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसंगेन बधाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥६॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्घवम् ।

तश्चिव्यज्ञानाति कौन्तेय कर्मसंगेनदेहिनम् ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व देहिनाम् ।

प्रमादालास्यनिद्राभिर्त्विव्यज्ञानिभारत ॥८॥ (गीता)

सत्त्वगुणपाशे बांधी ज्ञान | रजोगुणपाशे कर्मबंधन |

तमोगुणपाशे व्यर्थ मरण | येत देहा ॥३२॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते |

स गुणान्समतीत्यैतान्न्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (गीता १४ - २६)

एवं हे सकल बांधिती | म्हणोनी अव्यभिचारिणी भक्ती |

माझी करितां, त्रिगुणप्रती | वेगळा होय ॥३३॥

त्याच्या ब्रह्मरूप वासना | तोचि ब्रह्मप्रापक जाणा |

कीं जीवन्मुक्तीच्या गृहीं पाहुणा | तोचि एक ॥३४॥

जीवन्मुक्तही जालियावरी | निरपेक्ष कृष्णसेवा करी |

तयाचा विकला श्रीहरी | जीवे भावे ॥३५॥

एंव हरिभक्त्युत्कर्ष भला | नारद शांडिल्ये निरूपिला |

तोचि अवलंबूनि वहिला | सांगिजेल ॥३६॥

(शांडिल्यप्रणीत भक्तिमीमांसा, प्रथमान्हिक, सूत्रे) -

अथातो भक्ति-जिज्ञासा ॥१॥

जेणे करूनि कर्मयोगज्ञान | अलंबुद्धी पावला जाण |

तो अधिकारी भक्तिकारण | ते भक्तिलक्षण ऐकावे ॥३७॥

सा परानुरक्तिरीक्षरे ॥२॥

फलाशा गौणी प्रीती | ती विषवत् त्यागूनि चित्ती |

नित्य राखणे परानुरक्ति | या नांव भक्ति शांडिल्य म्हणे ॥३८॥

आणि नारदांचे मत | ऐसेचि असे विख्यात |

असाध्य रवयंफलरूप निश्चित | अनिर्वचनीय ॥३९॥

सा तु अस्मिन् परमप्रेमरूपा ॥ (नारदभक्तिसूत्र २)

गौणी परा त्यागूनि निश्चिती | जे अखंड संयोगी वियोगप्रीती |

ती प्रेमलक्षणा पूर्ण भक्ती | श्रीनारदोक्ति अनुवादू ॥४०॥

आणि गीतेत स्वतः भगवान्हि ज्ञान-कर्म-योग यांच्यापेक्षा भक्ति श्रेष्ठ आहे असेच सांगतात ॥३१॥ याप्रमाणे सत्वगुणाच्या पाशाने ज्ञानाहंकाराचे बंधन होते, रजोगुणाच्या पाशाने कर्माचा बंध होतो आणि तमोगुणाच्या पाशामुळे जीवाला व्यर्थ दुःखे भोगावी लागतात ॥३२॥ याप्रमाणे हे सत्वादि तिन्ही गुण जीवाला बद्ध करणारे आहेत; म्हणून माझी अनन्यभक्ति केली असता पुरुष त्रिगुणरहित होतो ॥३३॥ मग त्याच्या सर्व वासना ब्रह्मरूपच होऊन जातात. तोच परब्रह्माच्या प्राप्तीला पात्र होतो. आणि तोच जीवन्मुक्तीच्या घरी पाहुणा होतो. म्हणून त्याला जीवन्मुक्तस्थिति प्राप्त होते ॥३४॥ ही जीवन्मुक्त स्थिति प्राप्त ज्ञात्यावरहि जो भगवंताची निष्काम प्रेमभक्ति करतो. भगवान्, मनापासून सर्वस्वी त्याच्या स्वाधीन होऊन राहतो ॥३५॥ याप्रमाणे “सर्व मार्गापेक्षा भक्ति श्रेष्ठ आहे,” असा जो भक्तीचा उत्कर्ष भगवान नारदांनी व शांडिल्य ऋषींनी सांगितलेला आहे, त्याचाच आधार घेऊन येथेहि भक्तीचा उत्कर्ष सांगितला जाणार आहे ॥३६॥ “कर्म-योग-ज्ञान या मार्गांचे अनुष्ठान करून या मार्गानी खरोखर पूर्ण निर्विकल्प ब्रह्मप्राप्ती होत नाही, म्हणून या मार्गांचे अनुष्ठान आता पुरे झाले” असे ज्याला वाटत असेल तोच या भक्तीचा अधिकारी होय, असे “अथातो भक्तिजिज्ञासा” या सूत्राने सांगितले आहे. आता शांडिल्यांनी त्या भक्तीचे

जे लक्षण सांगितलें तें श्रवण करू ॥३७॥ विषयसुख प्राप्तीच्या इच्छेने ईश्वराचें प्रेम किंवा भजन करणे हे जे गौण प्रेम आहे, ते विषाप्रमाणे निःशेष सोडून देऊन निष्काम चित्ताने केवळ एका भगवंताचेच अखंड प्रेम करणे यालाच शांडिल्य मुनि “भक्ति” म्हणतात ॥३८॥ आणि भगवान श्रीनारदाचार्याचेहि असेच निश्चित मत प्रसिद्ध असून भक्ति ही “स्वयं फलरूपत्वात्” स्वतः फलरूप आहे. ती कोणत्याहि साधनांनी साध्य होणारी नाही. तशीच ती शब्दानी न सांगता येण्याजोगी प्रेमरूप आहे, असे ते म्हणतात ॥३९॥ (विषयसुख प्राप्तीच्या इच्छेने भगवंताचे प्रेम करणे किंवा निष्कामचित्ताने भगवंताचे आत्मवत् प्रेम करणे, असे) भक्तीचे गौणी व परा हे दोन्ही भेद टाकून देऊन भगवंताचा अखंड संयोग नारदांनी प्रेमलक्षणा पूर्ण भक्ति म्हटले आहे ॥४०॥

प्रेमाचे कैसे लक्षण । प्रभु सूत्रे वदती आपण ।

तेंचि येथे प्रमाण । बोलिजेल ॥४१॥

अनिर्वचनीयं प्रेमरूपम् । (नारदभक्तिसूत्र ५१)

अज्ञानकाळी देहप्रीती । ज्ञानकाळी अहंब्रह्मासक्ती ।

दोहो त्यागे अन्वयें शुद्ध प्रीती । त्या नांव भक्ति अनिर्वाच्य ॥४२॥

‘जारिणीचे परपुरुषी मन । की विरहिणीचा विरह गहन ।

तो विषयभाव वेगळा करून । हरिरूपी प्रेमयोजन ते भक्ति’ ॥४३॥

पुत्रादिरूपा गौणीभक्ती । विरहिणीरूपा परम प्रीती ।

ही नारदीय भक्ती । महावाक्यार्थी स्थित असे ॥४४॥

तो महावाक्योपदेश । ज्ञानेश्वरकृपा सौरसू ।

पुढिलिये प्रसंगी विशेषू । ओसंडेल ॥४५॥

तो संती सेविजे सुखे । मज अवधान द्यावे निके ।

आपुले जाणोनि कृपाटके । पहावे मज ॥४६॥

असो या समस्त ओविया । विषयसूत्री गुंफेनिया ।

श्रीज्ञानेश्वराचार्यपायां । कुसुममाळ अर्पिली ॥४७॥

॥ हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे भक्तिपदतीर्थमृते श्रीगुरुस्तवनरूप मंगलाचरणपूर्वक भक्त्युपक्रमनिरूपणं नाम

प्रथमस्तररंगः ॥१॥

या प्रेमभक्तीचे लक्षण काय, हे भगवान् श्रीनारदांनी स्वतः आपल्या सूत्रांत सांगितले आहे. तेच प्रमाण येथे आम्ही सांगणार आहो ॥४१॥ “प्रेमरूप भक्तीचे स्वरूप सांगण्याजोगे नाही— म्हणजे केवळ अनुभविण्याजोगे आहे” अज्ञान असेतोपर्यंत स्थूलदेहाचे प्रेम असते आणि आत्मज्ञान झाल्यावर “मी ब्रह्मस्वरूप आहे” अशी वृत्ति धरून ठेवण्याचे प्रेम असते. हे दोन्ही प्रकार टाकून देऊन नामरूपाने एक सचिदानन्द परमात्मावर स्वाभाविक प्रेम असणे, याला अनिर्वचनीय प्रेमरूप भक्ती म्हणतात ॥४२॥ जारिणी स्त्रियेचे परपुरुषावर जे प्रेम असते किंवा पतिव्रता स्त्रियेचे ठिकाणी स्वपतिविषयी जो थोर विरह असतो, त्या दोहोतील वैषयिकभाव नाहीसा करून जी केवळ शुद्ध प्रेमवृत्ति उरते, तशी शुद्ध प्रेमवृत्ति सगुण भगवंताचे ठिकाणी जडणे, याला भक्ति म्हणतात ॥४३॥ पुत्रादिरूपाने असे प्रेम असणे हीहि भक्ति गौणच असून अत्यंत भगवद्विरहात्मक परमप्रेमरूप भक्ति हीच सर्व श्रेष्ठ आहे. आणि हीच भगवान् श्रीनारदांनी सूत्रांत सांगितली असून ‘तत्त्वमसि’ या महावाक्यातूनहि तीच परम भक्ति सांगितली आहे ॥४४॥ तो ‘तत्त्वमसि’ महावाक्यातील परमप्रेमरूप भक्तीचा उपदेश, श्रीसद्गुरु श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपेने पुढील अध्यायात अत्यंत सुरस व सुखरूप असा प्रगट केला जाईल ॥४५॥ कृपावृष्टीने मजकडे पाहून, मला आपला समजून व माझ्या निरूपणाकडे लक्ष देऊन तो उपदेश संतानी आनंदाने श्रवण करावा ॥४६॥ असो ही सर्व ओव्यारूपी फुले “भक्ति उपक्रम” या विषयरूप सूत्रांत गुंफून ही फुलांची माळ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चरणांवर अर्पण केली ॥४७॥ भक्तिमातेच्या चरणतीर्थरूपी अमृतसागरांतील गुरुस्तवनाने केलेल्या मंगलाचरणपूर्वक भक्त्युपक्रमनिरूपण नामक हा पहिला तरंग होय ॥१॥

तरंग दुसरा : तत्पद निरूपण

श्रीज्ञानेश्वराय नमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

नमो श्रीसद्गुरु माये । प्रेमे वंदोनिया पाय ।
हा बालपणाची होय । विश्वाधिष्ठाता ॥१॥
सांख्याचिया आळणी । योगाचिया पाणी ।
वेदान्ताचिया तरुवनी । वसंत तूं ॥२॥
कनकबीज सेवितां । आपणा ख्यये विसरतां ।
ब्राह्मण असोनि तत्त्वतां । शूद्र मी म्हणे ॥३॥
तेवीं आत्मयाच्या विस्मृती । जे जे देखे द्वैतापत्ती ।
ती अविद्या, तेथ आरुढ चिती । तो जीव बोलती मलबद्ध ॥४॥
तिये अविद्येचा चुरा । करावया दातारा ।
धरूनि आलेती अवतारा । कारुण्ययोगे ॥५॥
आणि आपुले म्हणोनि मग । मोक्षाचें तंडूल सुरग ।
भोजनयोगे अनुराग । बाढिसी कृपे ॥६॥
तुझिया कृपावृष्टीपुढे । बंधासी मोक्षपण रोकडे ।
चैतन्याचैतन्य फुडे । एकवट होय ॥७॥
मोक्ष घावया उदार । न पाहसी कोणाचा अधिकार ।
पाहतां पाहणे हा विचार । नसे तव टायी ॥८॥
नाही ते जेव्हां आहे वाटे । तेव्हां विस्मृती हे थाटे ।
माये तूं भेटलीस जरी वाटे । तरी हे गोमटे परब्रह्म ॥९॥
ऐसिया वो मायबहिणी । जीवभाव तनुमन चरणीं ।
वाहिले, आतां कृपा करोनी । अवधान घावे ॥१०॥

हे सद्गुरु आई! तुझ्या चरणांना प्रेमाने नमस्कार करतो. तूं या सर्व विश्वाला आधार झाली आहेस, हा तुझा बालपणा म्हणजे खेळ आहे किवा तुझे विश्वाला आधार होणे हे अज्ञान्याच्या दृष्टीनेच म्हटले जाते ॥१॥ सांख्यशास्त्ररूपी आळ्यात योगशास्त्ररूपी पाणी घालून वेदान्तशास्त्ररूपी वृक्षांचे वन टवटवित करणारा वसंत ऋतु तूच आहेस॥२॥

सांख्याचिया आळणी :- ज्याप्रमाणे झाडाला केलेले आळे पाणी धरून ठेऊन झाडाला वाढविण्यास पोषक होते, त्याप्रमाणे श्रीगुरु सांख्यशास्त्रातील प्रकृति-पुरुष विवेकरूप सिद्धान्ताचे निरूपण करून शिष्याच्या बुद्धीला “तूं संपूर्ण प्रकृतीहून अगदी निराळा आहेस” हे पटवून देतात. अशा रीतीने सांख्यशास्त्र हे झाडाच्या आळ्याप्रमाणे आत्मानात्मविवेक करण्यापुरते वेदान्तशास्त्राला पोषक आहे.

योगाचिया पाणी :- ज्याप्रमाणे रोपट्याला आळे केल्यानंतर त्यांत पाणी घातल्या खेरीज ते जमिनीत मूळ धरत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मप्राप्तिरूप रोपट्याला प्रकृतिपुरुषरूप सांख्यशास्त्राचे आळे केल्यानंतर त्यात अनुभवाचे पाणी घातल्याखेरीज ब्रह्मप्राप्तिरूप रोपटे मूळ धरून घट होत नाही. हे योगाचे अनुभवरूप पाणी श्रीगुरुच घालतात.

वेदान्ताचिया तरुवनी । वसंत तूं :- वसंतऋतूच्या आगमनाने सर्व झाडे जशी तरुण व टवटवित होतात, त्याप्रमाणे श्रीगुरुच्या मुखाने वेदान्त श्रवण होऊन शिष्याला सर्वत्र एक परब्रह्मच भरले आहे असा अनुभव येतो.

धोत्र्याचे बी खाले असता खाणाच्याचा मतिभ्रंश होऊन तो आपण ब्राह्मण असून ख्यतःला शूद्र समजतो ॥३॥ त्याप्रमाणे आपल्याला अद्वैतस्वरूपाचे विस्मरण होऊन जे द्वैत भासू लागले त्याला अविद्या म्हणतात. आणि त्या अविद्येचा अभिमान धारण करून त्या अविद्यादोषाने युक्त असलेल्या चैतन्याला अशुद्ध जीव म्हणतात ॥४॥ हे सद्गुरो! जीवाच्या त्या अविद्येचा नाश करण्याकरिता आपण करूणेने सगुण साकार ख्यरूप धारण करून प्रगट झाले आहात ॥५॥ आणि मग त्याला आपले बाळ समजून मोक्षरूपी सुंदर भाताच्या भोजनाच्या मिषाने तूं त्याला आपले प्रेमच वाढतेस ॥६॥ आई! तुझ्या कृपावृष्टीने बंधच मोक्षरूप होऊन जातो आणि जड-चेतन हा भेद नाहीसा होऊन त्यांचे, एका चैतन्यरूपाने ऐक्य झालेले स्पष्ट अनुभवाला येते ॥७॥ मोक्ष देण्यात तूं इतकी उदार आहेस की पात्रापात्रतेचा विचारच तूं करीत नाहीस; कारण तुझ्या ठिकाणी पाहणारा व पाहणे हे दोन्ही भाव नाहीत ॥८॥

मुळीच अस्तित्वांत नसलेले हे जड-विनाशी विश्व “आहे” असे जेव्हा वाटते तेव्हा ते आत्मस्वरूपाचा विसर होऊनच वाटते. अशा स्थितीत म्हणजे या संसार मार्गात तुझी प्राप्ति झाली असता तुझ्या कृपेने हे विश्वच सुंदर परब्रह्मरूप होऊन जाते ॥१॥ हे सद्गुरु मायबहिणी! तू अशी समर्थ असल्यामुळे जीव-मन-देहादि हे सर्व तुझ्या चरणाचे ठिकाणी मी समर्पण केले आहे. आता कृपा करून अवधान दे ॥१०॥

मागा॒ उपक्रम॑ बोलिला॒ | जो॒ भक्तिबोध॑ आला॒ |
 तो॒ पाहिजे॒ कीर॑ झाला॒ | महावाक्योपदेश॑ ॥११॥
 तेथ॑ गुरुचेनि॒ कृपे॒ | महावाक्यही॒ सोपे॒ |
 भक्तीचेनि॒ आटोपे॒ | रूपासी॒ ये॒ ॥१२॥
 असो हें॑ काय॒ बोलणे॒ | सद्गुरु॑ भक्तीचिया॒ पुढे॒ वाणे॒ |
 परब्रह्महि॑ न्यून॑ होणे॒ | निःसंशय॑ ॥१३॥
 तरी॑ तो॒ महावाक्यार्थ॑ | सद्गुरु॑-कृपा॑-स्फूर्ति॑-परमार्थ॑ |
 ज्ञानेश्वरनामे॑ प्रेमार्थ॑ | फळला॑ टाके॑ ॥१४॥
 चारी॑ वेदांचे॑ चार॑ | असती॑ पै॑ साचार॑ |
 त्यामार्जी॑ परिकर॑ | तत्त्वमसि॑ ॥१५॥
 वेदानां॑ सामवेदोऽस्मीति॑ | ख्ययें॑ मत्कान्तोक्ति॑ |
 म्हणोनी॑ त्या॑ वेदीचे॑ निश्चिती॑ | वाक्य॑ श्रेष्ठ॑ ॥१६॥
 तेथ॑ तत्पद॑ विवरण॑ | करावे॑ हे॑ उपपन्न॑ |
 लागे॑ म्हणोनि॑ निरूपण॑ | अवश्य॑ वाटे॑ ॥१७॥
 जंव॑ ज्ञात॑ नाही॑ पदार्थ॑ | तंव॑ न कळे॑ महावाक्यार्थ॑ |
 यालागी॑ तत्॑ पदार्थ॑ | निरूपिजेल॑ ॥१८॥
 अखंड॑ सच्चिदानंद॑ ब्रह्म॑ | हा॑ महावाक्य-विषय॑ परम॑ |
 वाच्यांश॑-लक्ष्यांशतः॑ उपरम॑ | अर्थ॑ कीजे॑ ॥१९॥
 ‘तत्’॑ पदार्थाचे॑ द्विविध॑ लक्षण॑ | ‘ताटस्थ्य’॑ आणि॑ ‘स्वरूप्य’॑ जाण॑ |
 वाच्यांश॑ तें॑ तटस्थ॑ लक्षण॑ | ख्यरूप॑ लक्षण॑ लक्ष्यांश॑ ॥२०॥

मागील अध्यायांत जो भक्तीचा उपक्रम केला गेला त्यावरून भक्तीच्या ख्यरूपाचा बोध झाला. तोच भक्तीचा बोध ‘तत्त्वमसि’ महावाक्याच्या

पदातून सांगितला गेला आहे, असे सिद्ध करावयाचे आहे ॥११॥ तेथे तुज सद्गुरुनाथाच्या कृपेने “तत्त्वमसि” महावाक्य हे भक्तिप्रतिपादन करणारे आहे, हे सहज कळून येते ॥१२॥ असो. हे काय बोलावयाचे? सद्गुरुच्या भक्तीपुढे परब्रह्म स्थितीचेहि वाणणे (वर्णन करणे) निःसंशय कमी प्रतीचे वाटते ॥१३॥ तरी तो महावाक्याचा, सद्गुरुकृपेने खुरलेला, भक्तिरूप अर्थच खरा असून तोच “ज्ञानेश्वर” या नामाच्या प्रेमरूपाने अनुभवाला येतो ॥१४॥ चार वेदांची जी चार महावाक्ये आहेत, त्यात ‘तत्त्वमसि’ हे मुख्य आहे (१) “तत्त्वमसि”- सामवेद, (२) “अहंब्रह्मास्मि” यजुर्वेद (३) “प्रज्ञानं ब्रह्म” - ऋग्वेद, (४) “अयमात्मा ब्रह्म”- अथर्वणवेद. अशी ही चार वेदांची चार महावाक्ये आहेत ॥१५॥ “वेदामध्ये सामवेद मी आहे” असे माझे पति भगवान् श्रीकृष्ण यांनी गीतेत सांगितले असल्यामुळे त्या सामवेदातिल “तत्त्वमसि” महावाक्य हे बाकीच्या तीन महावाक्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहे ॥१६॥ तेथे आधी “तत्त्वमसि” महावाक्यातील ‘तत्’ पदाचे विवरण करणे प्राप्त झाले; म्हणून प्रथम त्याचे निरूपण करणे अवश्य वाटते ॥१७॥ जोपर्यंत ‘तत्त्वमसि’ महावाक्यातील सर्व ज्ञान होत नाही तोपर्यंत त्या महावाक्याचा अर्थ समजाणे शक्य नाही; म्हणून आधी त्यातील ‘तत्’ पदाचे निरूपण करतो ॥१८॥ परब्रह्म अखंड सच्चिदानंस्वरूप आहे. तोच महावाक्याचा प्रतिपाद्य विषय आहे. तेच ‘तत्’ या पदाने सांगितले असल्यामुळे तत्पदाचा वाच्यांशाने व लक्ष्यांशाने वेगवेगळा अर्थ सांगतो ॥१९॥ अखंड :- सत्, चित्, आनंद, या तीन पदांचे तीन अर्थ नसून “सत तेचि चित। चित तोचि आनंद। वरस्तु नोहे त्रिविधि। एकपद निजानंदे” या नाथ वचनाप्रमाणे तिन्ही पदे एकपदरूप असून त्या सर्वांचा एक परब्रह्मच अर्थ आहे, तत्पदाने संबोधल्या जाणाऱ्या सच्चिदानंद परब्रह्माचे “तटस्थ” आणि “स्वरूप” असे दोन प्रकारचे लक्षण आहे. वाच्यांशाला ‘तटस्थ’ लक्षण म्हणतात आणि लक्ष्यांशाला ‘स्वरूप’ लक्षण म्हणतात ॥२०॥

तटस्थ॑ लक्षणाचेनि॑ योगे॑ | ईश्वरा॑ बंधन॑ नाही॑ अंगे॑ |
 गौणभजनमार्गे॑ | यालागी॑ विवरिजे॑ ॥२१॥

जैसे प्रधानादि रणी झुंजतां । जय आणिती प्राप्ता ।
 परी जयश्री तत्वता । रायासीचि वरी ॥२२॥
 तैसे मायेने निर्मिले । आणि हरीवरी कर्तृत्व आले ।
 परी स्वये नाही केले । म्हणोनि तटस्थ ॥२३॥
 हे तटस्थलक्षण निर्गुण । तो वाच्यांश निरसोन ।
 स्वरूपलक्षण सगुण । लक्ष्यांशे घेईजे ॥२४॥
 सच्चिदानंद अखंडलीला । षड्गुणैर्शर्य आनन्द्यमाला ।
 अभिमानरहित स्वातंत्र्याला । स्वरूप-लक्षणाश्रितत्व ॥२५॥
 कार्याहूनि जिचे । वेगळेपण न बोलवे वाचे ।
 तें स्वरूप मायेचे । सद्असदविलक्षण ॥२६॥
 तेथ आभासे अधिष्ठान । ते ईश्वराचे तटस्थ लक्षण ।
 येथ आभासवादे करून । प्रतिबिब न घेईजे ॥२७॥
 सत्योपाधिसंयोगे । सत्याधिष्ठानाचेनि संगे ।
 जे असत् प्रतीती होऊं लागे । त्या नांव प्रतिबिबता ॥२८॥
 आणि रञ्जूवरी सर्पाध्यास । तो विवर्तप्रभ आभास ।
 सर्पाभासे रञ्जूनाश । कदापि नोहे ॥२९॥
 आणि प्रतिबिबवादे तत्वतां । उपाधीसि येत सत्यता ।
 आणि उपाधि सत्य होतां । द्वैतचि नित्य ॥३०॥

तटस्थलक्षणाच्या योगाने ईश्वर बद्ध झालेला नाही; म्हणूनच गौण भजनाच्या मार्गाने त्याच्या स्वरूपाचे विवरण केले पाहिजे ॥२१॥ ज्याप्रमाणे राजाचे मंत्री, सेवक इत्यादि लोकच युद्ध करतात व त्यांनाच जय प्राप्त होतो; पण राजाला जय प्राप्त झाला असेच म्हटले जाते ॥२२॥ त्याप्रमाणे खरोखर कल्पनारूप मायेने हे जड-विनाशी जगत् निर्माण केले असताना अज्ञानी लोक त्याचे कर्तृत्व ईश्वराकडे देतात; पण भगवंताने स्वतः हे जग निर्माण केले नसल्यामुळे भगवान साक्षीरूपाने तटस्थच राहतो ॥२३॥ या तटस्थलक्षणाने जाणले जाणारे भगवंताचे स्वरूप निर्गुण असते. या तटस्थवाच्यांशाचा निरास करून लक्ष्यांशाने स्वरूपभूत सगुण परमात्मा घेतला पाहिजे ॥२४॥ या सच्चिदानंद

स्वरूपलक्षणात्मक सगुण लीलाविग्रहाची अखंड अवतार लीला, त्याचे अमर्याद ऐश्वर्य व अभिमानरहित स्वातंत्र्य हे सर्व त्याच्या स्वरूपलक्षणभूत सच्चिदानंदाचाच आश्रय करून राहतात. (मायेचा आश्रय करून राहत नाहीत) ॥२५॥ (श्रीमद्भागवत दशमसंक्षेप वेदस्तुतीतील ३८ व्या श्लोकावर टीका करताना श्रीधराचार्यानीहि, जे जे मायाजन्य ते ते सर्व मर्यादित व अपूर्ण राहत असल्यामुळे परमेश्वराचे अमर्याद ऐश्वर्य मायाजन्य नाही, ते अपरिमित सच्चिदानंदस्वरूपाला धरून असल्यामुळेच अपरिमित आहे. असे म्हटले आहे.) जिचे कार्याहून निराळे स्वरूप शब्दांनी सांगता येत नाही असे मायेचे अनिर्वचनीय- म्हणजे खोटेहि म्हणता येत नाही (कारण तिचे कार्य दिसते) व खरेहि म्हणता येत नाही (कारण तिचा विचार केला असता तिचे अस्तित्वच सिद्ध होत नाही.) असे खरेखोट्याहून विलक्षण स्वरूप आहे ॥२६॥ या मायेत भासणाऱ्या अधिष्ठान चैतन्याला ईश्वर म्हणतात व हेच ईश्वराचे तटस्थलक्षण होय. येथे जो आभासवाद स्वीकारला आहे त्याचा प्रतिबिब असा अर्थ करू नये ॥२७॥ कारण सत्य उपाधि व सत्य अधिष्ठान यांचा संबंध होऊन जो खोटा भास होतो त्याला प्रतिबिब म्हणतात ॥२८॥ आणि दोरीवर जो सर्पाचा भ्रम होतो, तो विवर्तरूप भ्रम असून त्याला आभास म्हणतात. त्या सर्पाभासाच्या योगाने दोरी नाश पावत नाही. किंवृहुना दोरीचेच लांबी वगैरे धर्म सर्पाच्या ठिकाणी दिसतात ॥२९॥ आणि तेथे प्रतिबिबवाद मानला असता उपाधि सत्य होऊन कायमचेच द्वैत मानणे गळी येते ॥३०॥

म्हणोनि ऐसे येथ नाही । हा मृगजलवत् आभास पाही ।
 मृगाप्रती बंधनही । मानवां दर्शन नुसुधे ॥३१॥
 आणि चक्रवाकांप्रति । कांहीच नसे प्रतीती ।
 तेवीं भगवद्गत्कांप्रति । नाहीच विश्व ॥३२॥
 कां सत्य पतिव्रतेचे ठायीं । वेश्यास्त्रीपणाची कल्पना नाहीं ।
 तेवीं भगवद्गत्कां कांही । उमटेचि ना हे ॥३३॥
 ती यावया भगवद्गत्का । सद्गुरुकृपाचि उपपत्ती ।
 तनुखे महावाच्योपदेश प्राप्ति । भजन प्रतीती तै लाहे ॥३४॥

द्विविध भजनाचें शीळ । मर्यादा आणि प्रेमळ ।
 मर्यादा तो वाच्यांश केवळ । प्रेमळ तो लक्ष्यांश की ॥३५॥
 ईश्वर आहे जगत्कर्ता । तोचि कर्मफळदाता ।
 तयासी आपण न भजतां । तो शिक्षा देईल ॥३६॥
 ऐसें मानोनि करणे भजन । तेथ मायारूप भय अधिष्ठान ।
 आणि ईश्वर जरी जाहला प्रसन्न । तरी तटस्थ राहे ॥३७॥
 कां भानूचिया साहायाकारें । यज्ञयागादि कीजे द्विजेन्द्रें ।
 भानू आपुलेनि आकारें । तटस्थ असे ॥३८॥
 तेविं आपुलेनि विसरे । शरीरभय वाटे दुसरे ।
 तदर्थ जें भजन बा रे । ते मायाव्यापारें तटस्थ ॥३९॥
 ऐसा हा वाच्यांशू पहिला । आतां दुजा पाहिजे ऐकिला ।
 जेणे मोक्षकाम चितीं धरिला । तदर्थ भजन करी ॥४०॥

पण तसा प्रकार येथे नाही. हा मृगजलासारखा केवळ खोटा आभास आहे. मृगजलाने मृग बद्ध होतो म्हणजे त्याला खरेच पाणी आहे, असे भ्रमाने वाटते व मनुष्याला नुसत्या जलाचा भास आहे असे वाटते; म्हणून तो बद्ध होत नाही ॥३१॥ आणि चक्रवाक पक्षाला जलाचा भासहि होत नाही. (त्याला केवळ प्रकाशच दिसतो.) त्याप्रमाणे भगवद्गत्कांना जड-विनशी जगताचा भासच होत नाही ॥३२॥ (अज्ञानी जनांना मृगाची उपमा दिली, कारण त्यांना मृगप्रमाणे जड-विनाशी जगत् सत्य वाटते व ते त्यात बद्ध असतात. ज्ञानी पुरुषांना जगताचा भास राहतो म्हणून त्यांना मनुष्याची उपमा दिली आणि भगवद्गत्कांना जगताचा भासच नसतो. त्यांना सर्वत्र एक सच्चिदानन्दं श्रीकृष्णरूपच दिसते; म्हणून त्यांना चक्रवाकाची उपमा दिली आहे.) किंवा ज्याप्रमाणे खन्या पतिव्रतेला वेश्यापणाची कल्पनाच येत नाही, त्याप्रमाणे भगवद्गत्काचे चित्तात जगताची कल्पनाच उठत नाही ॥३३॥ ती भगवद्गत्किं प्राप्त होण्याकरिता श्रीगुरुची कृपा हेच एक साधन आहे. श्रीगुरुच्या मुखाने 'तत्त्वमसि' महावाक्याच्या भक्तिपर अर्थाची उपदेशप्राप्ति झाली असतांच भगवंताच्या भजनाचा अनुभव येतो ॥३४॥ या भगवद्गजनाची मर्यादापूर्वक व प्रेमपूर्वक अशी

दोन प्रकारची रीति आहे. मर्यादापूर्वक भजन भगवंताच्या वाच्यांशाला धरून होते व प्रेमपूर्वक भजन भगवंताच्या लक्ष्यांशाला धरून होते ॥३५॥ भगवान् जगत्कर्ता असून तोच आपल्या कर्माचे फळ देणारा आहे; म्हणून आपण त्याचे भजन केले नाही, तर तो आपल्याला शिक्षा करील ॥३६॥ अशा प्रकारच्या भजनाचे, चित्तांतील अज्ञानजन्य भय कारण असते आणि या भजनाने ईश्वर प्रसन्न झाला तरी ती तटस्थ राहून जीवाच्या कर्मप्रमाणेच फळ देतो ॥३७॥ किंवा ज्याप्रमाणे ब्राह्मण यज्ञयागादि कर्म सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने करीत असतात पण सूर्य तटस्थच राहतो ॥३८॥ त्याप्रमाणे आपल्या खन्या आत्मस्वरूपाचा विसर पडून व 'मी देहच आहे' असे समजून व त्या देहाला दुःखप्राप्ति होईल या भीतीने जे भगवंताचे भजन केले जाते, ते भजन मायेचाच व्यापार असल्यामुळे आत्मरूप भगवान तेथे तटस्थच राहतो किंवा ते भजन म्हणजे तटस्थलक्षणात्मक भगवंताचे भजन करणे होय ॥३९॥ (ओवी ३६ ते ३९ पर्यंत भगवंताच्या भजनाच्या वाच्यांशांचा पहिला प्रकार सांगितला) हे रजोगुणी भजन होय. वरील भजन हे भगवंताच्या वाच्यांश भजनाचा पहिला प्रकार होय. आता दुसरा प्रकार ऐका. मनांत मोक्षप्राप्तीची इच्छा धरून जो भगवंताचे भजन करतो ते त्याचे भजन करणे वाच्यांश भजनाचा दुसरा प्रकार होय ॥४०॥

आधीं आपणां बंधन कल्पिले । मग मोक्षासाठीं हरीस पूजिले ।
 ते सात्त्विक मायारूप जहाले । तटस्थ भजन ॥४१॥
 ऐसें तटस्थ युक्त भजन । ते वाच्यांश मिथ्या जाण ।
 आता लक्ष्यांश स्वरूपलक्षण । निरुपिजेल ॥४२॥
 जाणोनि आपल्या स्वरूपासी । भेद कांही न ठेवी मानसीं ।
 मग द्वैत तेचि अद्वैत विशेषीं । होऊनि राहे ॥४३॥
 हा त्वंपदाचा लक्ष्यांश विचार । तो पुढील प्रसंगीं प्रकार ।
 प्रस्तुत सगुण साक्षात्कार । लक्ष्यांश कीजे ॥४४॥
 'त्वं' पदलक्ष्यांशें आपण उमजला । तो येथ अधिकारी जाहला ।
 जयाचा समूल गेला । विपरीत भावो ॥४५॥

जेवा देहाभिमान गळे । तेव्हाचि कर्म आटलीं सकळे ।
 मग सुख-दुःख कर्मफळे । बांधतीचि ना ॥४६॥
 जेवि पतीगृहीं राहणे । तें मातृगृहाभिमान त्यागणे ।
 तरीचि ऋतुसमयीं भोगणे । कान्तसुखा ॥४७॥
 तैसा 'तत्पद' लक्ष्यांश घेणे । तरी 'त्वंपदे' कामना सोडणे ।
 आपणा उमजूनीं होणे । 'असि' पदीं प्रीति-ऐक्य ॥४८॥
 रञ्जुवरीं सर्प भासला । तरी रञ्जू सर्प नाही जाहला ।
 तैसा मायागुणे हरी कर्ता वाटला । परी अकर्ता तो ॥४९॥
 सापाचे पिळादिक धर्म । तें दोरीतही उपलब्ध परम ।
 तैसे स्वातंत्र्यादिक उत्तम धर्म । स्वरूपे सत्यचि हरीणायी ॥५०॥

आपल्या ठिकाणी संसाराची व त्याच्या आसक्तिरूप बंधनाची कल्पना करून त्यातून मुक्त होण्याकरिता भगवंताचे भजन करतो; म्हणून हे सात्त्विक मायारूप भजन भगवंताच्या तटरथ लक्षणाचेच होय ॥४१॥ याप्रमाणे तटरथलक्षणयुक्त परमेश्वराचे भजन वाच्यांशाचे होत अयत्यामुळे ते मायिक व मिथ्या आहे. आता स्वरूपलक्षणात्मक लक्ष्यांश अशा सगुण भगवंताच्या भजनाचे निरूपण करतो ॥४२॥ आपल्या अद्वैत स्वरूपाला जाणून सर्व द्वैताचा निरास केला असता तेच भेदरूप द्वैत अद्वैत अशा आगळ्या (म्हणजे अद्वैताला यत्किंचित्तिहि विरोधी न होता) स्वरूपाने राहते ॥४३॥ हा 'त्वं' पदाचा लक्ष्यांश विचार हो त्याचे विवेचन पुढील अध्यायात केले जाईल प्रस्तुत 'तत्' पदाचा लक्ष्यांश जो सगुण साकार परमात्मा त्याचेच निरूपण येथे करीत आहे ॥४४॥ आपल्या 'त्वं' पदाचा लक्ष्यांश जाणून ज्यांनी रथूळ, सूक्ष्म, कारण या तिन्ही देहाचा असलेला ऐक्यभाव निःशेष सोडला, तोच या लक्ष्यांशरूप परमेश्वराच्या भजनाचा अधिकारी होतो ॥४५॥ तिन्ही देहांचा अभिमान जेवा नाहीसा होतो, तेव्हाच कर्तृत्वाचा निःशेष निरास होऊन संपूर्ण कर्माचा संबंध सुटतो. मग कर्मामुळे मिळणारे सुखदुःखरूप फळे बंधन करीत नाहीत. (तिन्ही देहाचा निरास झालेल्या ज्ञान्याच्या अंतःकरणांत मी सुखी, मी दुःखी अशी भोगवृत्ति उठत नाही, असा अर्थ) ॥४६॥

ज्याप्रमाणे पतीच्या घरी नांदावयाचे असल्यास आईबापांच्या कुलाचा अभिमान सोडून पतीच्याच कुलाचा अभिमान घरावा लागतो. तेव्हाच ऋतुकाली पतीचे सुख भोगता येते ॥४७॥

त्याप्रमाणे 'तत्पद' लक्ष्यांश अशा परमेश्वराला अंतःकरणात साठवावयाचे असल्यास 'त्वंपद' अशा जीवाने इह-पर-संपूर्ण विषयांची निःशेष वासना सोडून प्रथम आपले 'लक्ष्यांश' स्वरूप जाणले पाहिजे व नंतर 'असि' पदाचे ठिकाणी परमेश्वराशी प्रेमाने ऐक्य पावले पाहिजे ॥४८॥ (लक्ष्यांश असे 'चित्' पद व 'आनंद' पद ही दोन्ही वृत्तिरूप म्हणून सगुण साकार असल्यामुळे तदधिष्ठानभूत 'तत्पद' लक्ष्यांशहि सगुण— साकारपणानेच अनुभवाला येतो.) दोरीवर सर्प भासला तरी दोरी सर्प होऊन जात नाही. ती दोरीच राहते, त्याप्रमाणे परमेश्वर जगदुत्पत्ति-स्थिति-लयकर्ता आहे, असे मायाभ्रांतीने वाटले तरी तो खरोखर अकर्ताच आहे ॥४९॥ ज्याप्रमाणे दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाचे ठिकाणी दोरीचेच पीळादि धर्म दिसतात, त्याप्रमाणे लक्ष्यांशाला धरून असणारे स्वातंत्र्यादि स्वरूपभूत उत्तम धर्म हे भगवंताचे ठिकाणी खरेच असतात ॥५०॥

यालागीं शिक्षा देईल मातें । ऐसिया धरूनि भयातें ।
 राखों पाहणे शरीरातें । नीच भजन तें हा ठावो ॥५१॥
 आणि कर्मफळे होतु कांहीं । तयातें आश्रयोचि नाहीं ।
 हें जगाचि भासे लवलाही । सगुणाकारें ॥५२॥
 जैसा सर्पाभास गेला । तरी रञ्जु वर्तुळ नाहीं झाला ।
 तो पीळरूपे पसरला । जैसा तैसा ॥५३॥
 तेविं जग हें मिथ्यां वाटलें । तरी हरीचे साकारपण नाही मोडिले ।
 ते सत्य म्हणोनि राहिले । लीलाविग्रहें ॥५४॥
 मग गंगेचा बिंदू मुखीं घेतां । श्लेष्मे जेवीं गंगारूपता ।
 तेवीं एकदेशीय ही मूर्ति तत्वतां । पवित्र करी ॥५५॥
 जोवरी नाही ऋतुप्राप्ती । तोवरी कान्तभय चित्तीं ।
 आणि एकवेळ अनुभविलिया प्रीतीं । मग दर्शनीं भीती नाकळे ॥५६॥

तेवि जंव नुमटे श्रीहरी भजन । जंव स्वरूप साक्षात्कार नव्हे गहन ।
 तोंचि हे तटस्थलक्षण । भयदाते ॥५७॥
 श्रवणापासोनि आत्मनिवेदनावरी । स्वरूप साक्षात्कार कुसरी ।
 चढतां लीलाविग्रहाधारी । ऐश्वर्यमंदिरी सुख ठाके ॥५८॥
 मग स्वतंत्र षड्गुणैश्वर्य संपन्न । साकार अखंड सच्चिदानंदघन ।
 हें तत्पद लक्ष्यांश स्वरूप लक्षण । प्रत्यया ये तत्कृपे ॥५९॥
 मग विषय जे जे दिसती । ते ते साकार श्रीपती ।
 ही ब्रजगोपींची प्रतीती । वाखाणिली ॥६०॥

म्हणून भगवान मला शिक्षा करील या दुःखाच्या भयाने देहाचे संरक्षण करणे. येथेच भगवंताचे वाच्यांशरूप कनिष्ठ भजन होते ॥५१॥ आणि कर्माची फळे कांहीही होवोत, त्यांना आश्रयच नाही कारण हे सर्व नामरूपात्मक जगत् सगुण सच्चिदानंदस्वरूपच आहे, असा प्रत्यय असतो ॥५२॥ ज्याप्रमाणे दोरीवर भासणारा सर्प नाहीसा झाला तरी दोरी सर्पभासकाली वर्तुळकार झाली नव्हती, ती मूळच्या पीळरूपाने जशीच्या तशीच होती ॥५३॥ त्याप्रमाणे हें जगत् मिथ्या झाले तरी भगवंताचे साकारपण नाहीसे होत नाही. ते प्रभूच्या ठिकाणी लीलाविग्रहरूप असल्यामुळे जसेच्या तसेच राहते ॥५४॥ (लीला विग्रह :- भक्तीशी प्रेमक्रीडा करण्याकरिता मायारहित घेतलेला विग्रह)

ज्याप्रमाणे गंगेचा एक बिंदू मुखात पडला असतां श्लेष्माच्या साहाय्याने सर्वांगाला (गंगेप्रमाणे) पवित्र करतो, त्याप्रमाणे भगवंताची सगुणसाकार लीलाविग्रही मूर्ति एकदेशीय असली तरी संपूर्ण जगाचा उद्घार करते ॥५५॥ जोपर्यंत ऋतुप्राप्ति होऊन पतिसमागम होत नाही, तोपर्यंतच त्याची भीति वाटते, मग त्याच्या प्रेमाचा अनुभव आल्यावर दर्शनाने भीति वाटत नाही ॥५६॥ त्याप्रमाणे जोपर्यंत भगवंताची भक्ति आंगी बाणत नाही व स्वरूपसाक्षात्कार व्यापक आणि दृढ होत नाही, तोपर्यंतच भगवंताचे तटस्थलक्षणाचे भजन भय उत्पन्न करणारे होते ॥५७॥ श्रवणभक्तिपासून आत्मनिवेदन-भक्तिपर्यंत लीला-विग्रह अशा सगुण स्वरूपाच्या आधाराने प्रेमकौशल्याने चढत असता, भगवंताच्या षड्गुणैश्वर्य संपत्तिरूप मंदिरात

निस्सीम सुख प्राप्त होते ॥५८॥ मग सच्चिदानंद स्वरूपलक्षणात्मक-तत्पदलक्ष्यां शभूत-मायारहित-स्वतंत्र-षड्गुणैश्वर्य संपन्न-अखंड सच्चिदानंदघन असा सगुणसाकार परमात्मा भगवंत-कृपेनेच अनुभवाला येतो ॥५९॥ मग जे जे विषय दिसतील ते ते सगुण साकार श्रीकृष्ण स्वरूपानेच दिसू लागतात. अशी व्रजातील गोपींची अनुभव स्थिति होती. भक्तिसूत्रकारांनी व भागवतकारांनी तिचेच गोडवे गायिले आहेत ॥६०॥ जेवी आपुले धन देता । अलंकारी सोन्याची वार्ता ।
 सोनार पाहे त्याची अर्था । येथेहि ठावो ॥६१॥
 आधीच सोन्याचे प्रियपण । वरी अलंकार सुंदर पूर्ण ।
 दोहीं दृष्टीं पाहतां जाण । सौंदर्यचि पिकले ॥६२॥
 तेवीं स्वरूपे खतंत्र श्रीहरी । वरी चतुर्भुज सगुणाकारी ।
 दोहीं दृष्टीं निर्विकारी । लीलाचि ते ॥६३॥
 एवं चिन्नय लीला भात्र । हें विश्वचि झालें खतंत्र ।
 आतां द्वैताद्वैतवाद अणुभात्र । प्रत्यया न येती ॥६४॥
 रञ्जू सर्पभासीं पाहतां । सर्पभय वाटे तत्वता ।
 म्हणोनि तो निरसन करितां । सुख बूढू ॥६५॥
 आणि सुवर्णाचे अलंकार । चित्ता वाटती मनोहर ।
 ते मोडावे हा विचार । मूर्खही नाणी ॥६६॥
 जोंवरी सुवर्ण तोंवरी पाही । अलंकारासी मिथ्यता नाहीं ।
 कोणती तरी अवस्था ही । घडलीच राहे ॥६७॥
 तैसा नोहे सर्पभास । दीप आणितां मिथ्यात्व त्यास ।
 तेवींचि या सिद्धांतास । अबाध्यता ॥६८॥
 ‘मी देह’ हा अविद्या भुजंग । तेणे भय वाटे चांग ॥
 तो निरसणे हा राग । सहजची ॥६९॥
 परी अधिष्ठान सुवर्णी । चतुर्भुज चक्रपाणी ।
 तो निरसावा हें मनीं । आणी तो मूर्ख ॥७०॥

ज्याप्रमाणे अलंकाराच्या इच्छेने सोनाराला द्रव्य देऊन आपण सोन्याचा अलंकार घडवितो; पण सोनाराचे प्रेम नुसते सोन्याकडे असते

व अलंकार घडविणाऱ्याचे प्रेम अलंकाराकडे असते, तसाच प्रकार येथेहि असतो ॥६१॥ आधीच सोने प्रिय असते. त्यावरहि आवडीचा अलंकार घडविला असता अलंकारामुळे ते अधिक प्रिय होते; म्हणून सोने व अलंकार या दोन्ही दृष्टीने पाहता आवडीच वाढते ॥६२॥ त्याप्रमाणे केवळ सचिदानंद अशा निर्गुण स्वरूपाने भगवान मायास्वतंत्र असून आणखी तोच सगुण साकार अशा चतुर्भुजाने प्रगट होतो; म्हणून निर्गुण व सगुण ही दोन्ही प्रकारची भगवंताची निर्विकार मायारहित लीलाच आहे ॥६३॥ याप्रमाणे संपूर्ण नामरूपात्मक विश्व हे केवळ भगवंताची स्वतंत्र म्हणजे मायारहित चिन्मय लीलाच आहे. ते सचिदानंद परमेश्वराहून भिन्न आणि जडविनाशी नाही असा अनुभव येतो. तेव्हा द्वैत अद्वैत असे वाद किंचितहि उरत नाहीत ॥६४॥ दोरीवर सर्प भासला असता तो सत्य वाटून त्याची भीति वाटते; म्हणून त्याची निवृत्ति झाली असता फार सुख होते ॥६५॥ आणि सुवर्णाचे अलंकार पाहिले असता चित्त प्रेमाने वेधले जाते; म्हणून ते अलंकार मोडून आटून टाकावे अशी मूर्ख देखील इच्छा करीत नाही ॥६६॥ म्हणून जोपर्यंत सोने आहे तोपर्यंत अलंकाराला खोटेपणा नाही आणि अलंकाराची उपेक्षा करून ते मोडले तरी देखील कोणत्या तरी आकारात सोने राहीलच ॥६७॥ दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाची गोष्ट तशी नाही. दिवा आणून पाहिल्याबरोबर सर्प नाहीसा होऊन नुसती दोरीच अनुभविली जाते. पण सुवर्णालंकाराच्या या दृष्टान्ताप्रमाणे भगवंताच्या सगुणसाकार सचिदानंदघन लीलाविग्रहाचा सिद्धान्त अवाधित आहे ॥६८॥ सचिदानंद आत्मस्वरूपाला विसरून “मी देह आहे” ही झालेली विपरीत समजूतच अविद्यारूपी महासर्प असून तीच सर्व प्रकारच्या दुःखभयाचे कारण आहे; म्हणून त्या विपरीत समजूतरूप अविद्येची निवृत्ति व्हावी असे साहजिकच वाटते ॥६९॥ पण चतुर्भुज सगुण साकार परमात्मा, हा अधिष्ठानभूत सचिदानंदघन अशा परब्रह्माचा विसर न पडताच साक्षात् त्याच्यावरच त्याच्याच विवर्तरूपाने भासतो म्हणून त्याच्या निरसनाची इच्छा करणारा अज्ञानी मूर्ख होय ॥७०॥

न मानलिया एकमूर्ती । तरी काय मोडे लीलाकीर्ती ।
आणि साकारत्वाचि तया प्रती । भूषणावह ॥७१॥
केवळ मन हरणे । हें तो नव्हे सुवर्णे ।
तें कार्य करणे । अलंकारेचि ॥७२॥
आणि अलंकार मोडतां दृष्टी । सोन्यासी कोणी तरी आकार शेवटी ।
तरी मोडणियाच्या हठीं । पडावें कां ॥७३॥
तैसा मनासी अस्यर्थन । नयनासी अदर्शन ।
तेथ जीवभाव लीन । करितांचि नये ॥७४॥
आणि वास्तवपणे पाहता । प्रभूसी सत्याचि साकारता ।
'लययोगे' या शब्दार्था । जाणतीं संत ॥७५॥
मग परमाणूंचा पुंज । कां लययोगीं रूपकंज ।
तो हा तत्पदलक्ष्यांश निकुंज । रवरूपे श्रीकृष्ण ॥७६॥
तेथ पातिग्रत्याची वार्ता । मिळवोनिया परमार्था ।
चरणीं वाहिली समर्था । ज्ञानेश्वरांचिया ॥७७॥
श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरु आई । आत्मा निवेदिला तव पायीं ।
आता 'त्वं' पदार्थभक्ति कथनीं । अवधान पुढे ॥७८॥
तुझेचि कृपे करून । जननी हा ग्रंथ हो पूर्ण ।
आणि शेखीं अर्पण । ज्ञानेश्वर माय तव चरणीं ॥७९॥

हरि: ॐ तत्सदिति श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
भक्तिपदतीर्थमृते तत्पदार्थलक्ष्यद्वयनिरूपणानुरूप श्रीकृष्णसाक्षात्कारजनन्य
भक्तत्युपदेशो नाम द्वितीयस्तरंगः ॥२॥
॥ श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

एखाच्या अज्ञानी मूर्खने भगवंताच्या लीलाविग्रही सगुणसाकार विग्रहाचा आदर केला नाही तरी त्या लीलाविग्रहाची कीर्ति नाहीशी होत नाही. उलट चैतन्य व परमप्रेमरूप स्वभावामुळे भगवंताला सगुण साकार असणे हेच योग्य आणि भूषणावह आहे ॥७१॥ प्रेमाने मनाला वेधून घेण्याचे कार्य नुसत्या सोन्याने होत नाही. ते अलंकारानेच होते ॥७२॥ आणि अलंकार नाहीसा केला तरी सोन्याला कोणता तरी आकार राहणारच;

कारण आकारावाचून सोने पाहता येत नाही—(अनुभविता येत नाही) मग अलंकार नाहीसा करण्याचा हट्ट कां धरावा? ॥७३॥ (श्री नाथांनी हाच अभिप्राय “म्हणे म्यां सोने पहावे वृष्टी। तरी समोर ठेविजेल खोटी। खोटीवाचून सोने वृष्टी। न पडे कदा” या ओवीने स्वात्मसुखांत दाखविला आहे) त्याप्रमाणे ज्या निर्गुण परब्रह्माला किंवा डोळ्याने पाहता येत नाही त्या परब्रह्माचे ठिकाणी जीवभाव किंवा अहंवृत्ति मुरविता येत नाही ॥७४॥ आणि भगवंताचे ठिकाणी सगुणसाकारपणा हा खरोखर अविनाशी व सत्य स्वरूपाने आहे, ज्ञानेश्वरीतील ६ व्या अध्यायात सांगितलेल्या लययोगाने सत्पुरुष याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतात ॥७५॥ मग हा लीलाविग्रही सगुण साकार परमात्मा, निर्गुण निराकार अशा परमाणूच्या पुंजाप्रमाणे किंवा लययोगात अनुभवाला येणाऱ्या रूपकमलाप्रमाणे तत्पदलक्ष्यांशाच्या म्हणजे सच्चिदानंदाच्या गुंफेप्रमाणे अनुभवाला येतो ॥७६॥ अशा श्रीकृष्णरूप भगवद्विग्रहाचे ठिकाणी, परमार्थकरिता पतिव्रता स्त्रियेची मनोवृत्ति रथापन करून सर्व समर्थ अशा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणी ती समर्पण केली ॥७७॥ हे श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वर आई! तुझ्या चरणावर मी आपला आत्मभाव समर्पण केला आहे. आता पुढच्या तरंगात ‘त्वं’ पदाचा अर्थ जी भक्ति तिचे निरूपण करविण्याकडे लक्ष दे ॥७८॥ हे ज्ञानेश्वर आई! तुझ्या कृपेकरून हा ग्रंथ पूर्ण होवो व शेवटी तो तुझ्याच चरणाचे ठिकाणी समर्पण असो ॥७९॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

०००

॥ श्रीसद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

तरंग तिसरा : ‘त्वं-पद’ निरूपण

जय जय वो स्वानंदसिद्धे । स्वसुखोदारे प्रसिद्धे ।
माये तुझिया अविरोधे । विश्व राहे ॥१॥
जंब जंब तुझें पदकमळ । हृदयीं राहती केवळ ।
तंब हे मायाजळ । पाहिलेचि नाही ॥२॥
तू र्नेहाची खोली । निगमफळे भरिली ।

परमकृपेची साउली । आपुलिया ॥३॥
वेदांचा निरसावया अभिमान । तयाचा नियम टाकिला मोडोन ।
आपुली अन्यथा-कर्तृशक्ति पूर्ण । उघड जनां दाविली ॥४॥
सखे, जे शीणले संसारीं । ते तुझिया नामाधारी ।
नाहींच या प्रत्ययाकारी । सुखावले ॥५॥
तरी जे कां ज्ञान । तंब कृपेचे आसन ।
किंवहुना तव अनुग्रहाविण । ज्ञान ते अज्ञान निश्चये ॥६॥
जरी तव अनुग्रह जाहला जननी । तरी ज्ञान ते अज्ञानचि वाटे स्वमनीं ।
एवं दोन्हीं दिटीं अज्ञान काहणी । मिथ्या जाहाली ॥७॥
तरी आतां ज्ञानाची चाड । उगीच कां करावी जळफड ।
म्हणोनि तंब भक्तीच गोड । वाटे माये ॥८॥
अंगे पूर्ण ब्रह्म जाहला । आणि तव पायां विसरला ।
तरी त्या ब्रह्मत्वाहुनी वहिला । नरक मानिला श्रेष्ठ आम्ही ॥९॥
जंब तुझी भक्ति घडे । तरी ब्रह्म तें पायां पडे ।
हें जाणोनि रोकडे । तुजचि नमिले ॥१०॥

हे सद्गुरु जननीये! तू ब्रह्मानंदाचा विग्रह धारण करणारी असून आपले ब्रह्मसुख दुसऱ्याला देण्यासहि अत्यंत उदार आहेस. तुझा जयजयकार असो. हे संपूर्ण विश्व तुझे ठिकाणी असून ते तुझ्या स्वरूपाशी विषमसत्ताक आहे (म्हणजे तू कधी नाश न पावणारी अशी सत्स्वरूप असून विश्व हे जीवाने अज्ञानाने कल्पिलेले असत्यामुळे विरोधी नाही) ॥१॥ तुझे चरणकमळ जसेजसे ध्यानाने हृदयात घट ठसतात तसतसे हे विश्वरूपी मायाजळ अनुभवालाच येत नाही ॥२॥ तुझ्या प्रेमाला अंत नाही. वेदांनी सांगितलेल्या फळांनी तू भरली आहेस. म्हणजे वेदोक्त फळे तू आपल्या सामर्थ्याने देऊ शकतेस व तू आपल्या भक्तावर अखंड कृपेची सावली करतेस ॥३॥ “माझ्याद्वारा तीन वर्णासच ज्ञान प्राप्त करून घेता येईल” हा वेदाचा अभिमान नाहीसा करण्याकरिता “श्रोतव्यः मन्त्रव्यः निदिध्यासितव्यः” हा वेदाचा नियम मोडून टाकला व मला वेदश्रवण न करता ज्ञान प्राप्त करून दिलेस आणि आपली अन्यथाकर्तृशक्ति

लोकांना प्रगट करून दाखविलीस ॥४॥ हे सखे! जे कोणी संसारतापाने तप्त होऊन तुला शरण आले, ते तुझ्या नामस्मरणाचा आश्रय करून संसार मुळी अस्तित्वातच नाही असा अनुभव घडून परम सुखाला प्राप्त झाले ॥५॥ तरी पण हे ब्रह्मज्ञान प्राप्त होण्याला तुझी कृपाच पाहिजे किंबहुना तुझ्या कृपेवाचून प्राप्त होणारे ज्ञान हे ज्ञान नसून अज्ञानच होय. (गुरुकृपेवाचून ज्ञान स्थिति बाणप्प्याएवजी अज्ञानजन्य नुसता ज्ञानाहंकारच आंगी बळावतो, असा अर्थ) ॥६॥ हे जननी! आणि तू कृपा केली असता ज्ञान देखील अज्ञानच वाटते. म्हणून या दोन्ही दृष्टीने अज्ञानाची वार्ता मिथ्या ठरते. (अखंड, अफुट, पूर्ण सच्चिदानंदस्वरूप राहणाऱ्या जीवाची, मी बद्ध होतो आता मुक्त झालो. पूर्वी मी अज्ञानी होतो आता ब्रह्मज्ञानी झालो ही जाणीव, अशी दोन्ही प्रकारची जीवाची अविद्याप्रांतिच होय, हेच श्रीज्ञानेश्वर माउलीनी “जिती अविद्या ऐसी। अन्यथाबोधाते गिंवसी। तेचि यथाबोधेसी। निमाली उठी” (अमृ. प्र. ३-१०) या ओवीत सांगितले आहे.) ॥७॥ तेव्हा अज्ञानाचा नाश करण्याकरिता ज्ञानाची खटपट व्यर्थ वाटत असून, हे आई! मला तुझी प्रेमभक्ती गोड वाटते ॥८॥ स्वतः पूर्ण ब्रह्म होऊन जर तुझ्या चरणाला विसरला म्हणजे तुझ्या सगुण स्वरूपाची प्रेमभक्ति करणार नाही, तर आम्ही त्या ब्रह्मस्थितीपेक्षा निश्चयेकरून नरकच श्रेष्ठ मानतो. (व्यतिरेकब्रह्मज्ञानी स्वतः ब्रह्मरूप होऊनहि नामस्वरूपाना मिथ्या पदार्थ मानून द्वैतच शिल्क ठेवीत असत्यामुळे व व्यवहारकाली ब्रह्मानंद भोगू शकत नसत्यामुळे त्याची ती व्यतिरेक ब्रह्म स्थिति तुच्छच होय, असा अर्थ) ॥९॥ जर तुझी प्रेमभक्ति केली तर ब्रह्मस्थिति पायावर लोळते, हे स्पष्ट जाणून आम्ही ज्ञानाची खटपट सोडून केवळ तुझ्या चरणांवर मरतक ठेविले ॥१०॥

ऐसिया वो कृपाळे । ज्ञानेश्वर माते स्नेहाळे ।

तव पद सेवा प्रेम सोहळे । जन्म जन्म देई कां ॥११॥

यावीण अन्य कांहीं । सर्वथा मागणेंचि नाही ।

आणि प्रोत्साहन देई । तूंही यातें ॥१२॥

तुझेनि बोलें हा ग्रंथ । तव दास करो अखंडित ।

आणि ग्रंथकर्तृत्व हें जावोनि त्वरित । तव दास्ययुत मी होवो ॥१३॥ मार्गे ‘तत्’ पदलक्ष्यांश निरूपणा आधीं । निरूपिलें या शब्दीं । कीं त्वंपद जाणे तोचि अवधीं । अधिकारी येथ ॥१४॥ माते त्वंपद वाच्य-लक्ष्ये । निरूपिजेल भक्त्यपेक्षे । आणि श्रीगुरु कृपा पक्षे । आश्रवूनि स्वयं ॥१५॥ कर्मफलांची कामना मनीं । आणि दृढ देहाभिमानी । या अविद्येचा आश्रय करोनी । राहे जीव ॥१६॥ हा मलिन त्वंपद वाच्य पक्ष । आतां शुद्ध बोलिजे प्रत्यक्ष । जो आपणा इच्छी मोक्ष । संसार तोडूनी ॥१७॥ तो जीव त्वंपदवाच्य सात्विक । आभासस्वरूपे सकलंक । परी हा अनादि कटक । बद्ध आहे ॥१८॥ ईश्वर आभास तटस्थलक्षणे । जीव आभास आरूढपणे । यालागीं श्रुती ऐसी म्हणे । आभास दोन्ही ॥१९॥ स्वरूपे जीवहि परब्रह्म । चेतनैक्यत्वे परम । परी सामर्थ्य-दृष्ट्या उपरम । दोघांमार्जी ॥२०॥

हे ज्ञानेश्वर आई! अशी तू कृपाळू व प्रेमळ आहेस, म्हणून आपल्या चरणाच्या सेवेचे सुखच जन्मोजन्मी आम्हाला दे ॥११॥ यावाचून दुसरे काही एक मी तुला मागत नाही आणि तूही या माझ्या मागणीला अनुमोदन देऊन प्रोत्साहन दे ॥१२॥ हा तुझा दास तुझ्या आशीर्वादाने ग्रंथ पूर्ण करो! आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा अभिमान नाहीसा होऊन मी अखंड तुझ्या सेवेत रत होवो ॥१३॥ मागील अध्यायात तत्पद लक्ष्यांशाचे निरूपण करण्यापूर्वी येथे अधिकारी होण्यास ‘त्वंपद’ जाणणे हीच मर्यादा आहे. असे सांगितले ॥१४॥ आई! मी स्वतः तुज सदगुरुच्या कृपापक्षाचा आश्रय करून भक्तीच्या अपेक्षेने त्वंपदाचे वाच्यांश आणि लक्ष्यांश कोणते याचे निरूपण करतो ॥१५॥ देहाचा अभिमान व कर्माने प्राप्त होणाऱ्या विषयसुखरूप फळाची मनात दृढिंच्छा, या अविद्येचा आश्रय करूनच जीव राहत असतो ॥१६॥ हा त्वंपदाचा “अशुद्ध वाच्यांश” होय. आता त्वंपदाचा शुद्धवाच्यांश स्पष्ट सांगतो. संसाराचा निरास करून आपणाला

मोक्ष प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असणे, हा त्वंपदाचा शुद्ध वाच्यांश होय ॥१७॥ या शुद्ध वाच्यांशाचा वाच्य होणारा सात्त्विक जीव होय. पण तो अविद्येत आभासरूप असल्यामुळे कलंकयुक्त असून कामक्रोधादि अनादि षड्विकाररूप शत्रुसैन्यांनी वेढला आहे ॥१८॥ ईश्वर मायेत आभास असला तरी तो मायेहून निराळा असा तटरथ राहतो आणि जीव या अविद्येत आभास असून तो अविद्यारूढ आहे म्हणूनच ईश्वर व जीव या दोघांनाहि श्रुतीने आभास ठरविले आहे (ऐक्याभिमान न धरता केवळ आश्रय होणे तटरथता होय. ईश्वर मायेशी आपले ऐक्य करीत नाही - म्हणजे मायेच्या स्वाधीन होत नाही; म्हणून ईश्वर तटरथलक्षणात्मक होय. जीव आपले अविद्येशी ऐक्य करून देहाभिमानी होतो-म्हणजे अविद्येच्या स्वाधीन होऊन राहतो. हेच जीवाचे अविद्यारूढ होणे होय) ॥१९॥ स्वरूपतः जीवहि परब्रह्म आहे; कारण तो चेतनस्वरूप असल्यामुळे त्याचे चेतन परब्रह्माशी पूर्ण ऐक्यच आहे; पण सामर्थ्याच्या दृष्टीने मात्र जीव व ईश्वर यांचा भेद आहे. (उपरम - म्हणजे निराळेपणा) ॥२०॥ हें द्वैतचि परी अद्वैत | आणि परमार्थी नाहीं द्वैताद्वैत |
तें अकृत्रिम-भक्ति-प्रतीत | तैचि घडे ॥२१॥

कर्मफळकामना धरूनि भजन | तें त्वंपदाशुद्धत्वे मिथ्या जाण |
आणि मोक्ष इच्छा ही पूर्ण | तेवींचि असे ॥२२॥
राजा आणि भिकारी स्वर्जींचा | जागेपणीं अधिकार नाहीं दोहींचा |
तेवींचि विपरीतज्ञान-स्वर्जींचा | बद्ध, मुक्त हा ॥२३॥
एक मृगजळीं बुडाला | दुसरा पार निघोनि गेला |
या दोहीं शब्दांला | याथार्थ नाही ॥२४॥
तेवि बद्ध आणि मुक्त | हें काहीं नसोनि निश्चित |
मृग धांवतसे तैसा प्रतीत | विपरीत ज्ञाने धांवतसे ॥२५॥
हा सकळ त्वंपदवाच्यांश | याहोनी वेगळा लक्ष्यांश |
तो बोलिजेल आतां विशेष | सदगुरुकृपे ॥२६॥
व्यतिरेके चारी देह सांडोनी | अन्वयें ब्रह्मत्व तेथें मांडोनी |
बुद्ध्यादि व्यापार तटरथपणी | साक्षी राहे ॥२७॥

कामनेचा खेळ सांडी | संचिताची मोडी मुडी |
पुढे वंशजात न मांडी | क्रियमाणाची ॥२८॥
प्रारब्ध भोगीं उदार | हा त्वंपद लक्ष्यांश विचार |
परी भक्तिविणे साचार | सकळही व्यर्थ ॥२९॥
मातृकुळासी संबंध तुटला | स्वामिनीपणाचा ठावो लाधला |
इतुक्यानेच न मानी पतीला | तरी पतिव्रता ते नव्हे ॥३०॥

खरोखर परमार्थ दृष्टीने द्वैत, अद्वैत असे काहीच नसल्यामुळे हे द्वैतासारखे दिसत असले तरी पूर्ण अद्वैतच असल्यामुळे अकृत्रिम भक्तीची प्रतीति यानेच येत असते ॥२१॥ कर्माच्या फळांच्या प्राप्तीची म्हणजे विषयसुखाच्या प्राप्तीची इच्छा धरून परमेश्वराचे भजन करणे हे त्वंपदाचे अशुद्धवाच्यांशाने भजन होत असल्यामुळे खोटे म्हणजे कपटी प्रेमभजन होय. आणि मोक्षाच्या इच्छेने भजन करणे तेहि वाच्यांशानेच होत असल्यामुळे त्याचीहि गणना त्याच सदरात होते ॥२२॥ मनुष्य ज्याप्रमाणे स्वप्नात राजा किंवा भिकारी झाला तरी जागा झाल्यावर त्या दोन्ही अवरथांचा त्याच्याशी यत्किंचितहि संबंध नसतो, त्याप्रमाणे बद्धपणा व मुक्तपणा हे दोन्हीहि अविद्यात्मक विपरीत झानरूप स्वप्नातीलच प्रकार आहेत ॥२३॥ मृगजळाच्या पुरात एक मनुष्य बुडाला किंवा मृगजळाच्या पुरातून दुसरा मनुष्य तरून गेला या दोन्ही म्हणण्यात जसा काही एक अर्थ नाही ॥२४॥ त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी खरोखर अविद्याभ्रम कालत्रयींहि, नसल्यामुळे तो कधी बद्ध होत नाही, म्हणून मुक्तहि होत नाही. सूर्यकिरणांचे कंपन हे जलाप्रमाणे दिसते. हे न जाणणारे मृग ज्याप्रमाणे ते जल समजून त्याकडे धांवतात, त्याप्रमाणे आपली अखंड नित्यमुक्तता विसरून जीवहि भ्रांतीने आपल्याला बद्ध-मुक्त समजतो ॥२५॥ हा वर सांगितलेला दोन्ही प्रकारचा त्वंपदाचा वाच्यांश होय. आता याहून निराळा असलेला जो त्वंपदाचा लक्ष्यांश तो सदगुरुकृपेने सांगतो ॥२६॥ स्थूल-सूक्ष्म-कारण-महाकारण या चारी देहाविषयीची सत्यबुद्धि सोडून देऊन, अन्वयाने मीच ब्रह्मस्वरूपाने सर्वत्र व्याप्त आहे असे जाणून आणि साक्षीरूप होऊन बुद्ध्यादिकांचा व्यापार तटरथपणाने

जो पाहत राहतो ॥२७॥ ज्याने विषयकामना निः शेष सोङ्गून देऊन संचित कर्माचे मुँडकेच तोङ्गून टाकले आणि क्रियमाण कर्माचाहि पुढील संपूर्ण वंशच्छेदच केला ॥२८॥ आणि जो प्रारब्ध भोगण्यास आनंदाने तयार झाला, असा जीव त्वंपदाचा लक्ष्यांश होय. इतके झाले तरी भगवंताच्या भक्तिवाचून ही स्थितिदेखील व्यर्थ आहे ॥२९॥ मुलीचा विवाह झाल्याबारोबर मातृकुळाशी संबंध तुटतो व ती पतिघरची स्वामिनी होते. एवढ्यानेच जर पतीची सेवा करणार नाही, तर तिला पतिव्रता म्हणता येत नाही ॥३०॥

जरी वंदील पतीचे चरण | तरीच शोभे स्वामिनीपण |
 नातरी वेश्या हे बोलण | माथांचि ये ॥३१॥
 मग भलताचि चालवी सत्ता | तेणे अनेक कष्ट तत्वतां |
 आणि कष्ट करूनिही मधुरार्था | बोलती न कोणी ॥३२॥
 तैसा झानाभिमाने फुगला | 'मी ब्रह्म' पणे चवताळला |
 तो सर्वर्खी मुकला | भक्तिसुखाते ॥३३॥
 लोह शृंखला त्यागुनी | कनक शृंखला धातली चरणी |
 तरी चोर नेतील या भयें करूनी | व्याकुळ चित्त ॥३४॥
 सोनेहि आपले नाहीं झाले | पाय दुखणे तैसेचि राहिले |
 बंधन असोनिही उर्गेंचि आले | रक्षकत्व माथां ॥३५॥
 तैसा अहंब्रह्मास्मि-झाने फुगला | तो अभिमानबंधीं साच राहिला |
 आणि व्युत्थानभयें तयाला | व्याकुळता न सोडी ॥३६॥
 प्रारब्धाचे दुखणे | न सुटे भोगल्याविणे |
 ब्रह्म होऊनी जरीं विचरणे | लाजिरवाणे हेंही ऐक ॥३७॥
 न भजतां ब्रजराजबिंडा | तो सर्वदेशीं काळतोंडा |
 आम्ही ऐसिया भांडा | पुढे न राहू ॥३८॥
 ज्याच्या वेदोपदेशे वहिले | ब्रह्मज्ञानी पूर्ण झाले |
 शेखीं तयाची सोडितां पाऊले | ते ऋणदार जाहले हरीचे ॥३९॥
 आणि झानाभिमाने हा एक न मानी | तरी काय हरिसत्ता होतसे उणी |
 परि हाचि अभिमानी | भेला ठाके ॥४०॥

ती स्त्री पतीच्या आज्ञेत वागून पतीची सेवा करील तरच तिचे गृहस्वामिनीपण शोभते व सुखकर होते; नाही तर लोक तिच्या कपाळी वेश्यापणाचा शिक्का मारतात ॥३१॥ मग अशा स्त्रीवर कोणताहि भलता पुरुष आपली सत्ता चालवू शकतो व त्यामुळे दुःखपरंपरा भोगावी लागते. आणि इतके कष्ट करूनहि कोणाचे सुखाचे शब्द देखील ऐकण्याचा प्रसंग येत नाही ॥३२॥ त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने "मी ब्रह्मस्वरूपच आहे" असे जाणून व ब्रह्मत्वाच्या केवळ अभिमानाने फुगून जाऊन जर कोणी भगवंताच्या सगुण स्वरूपाला तुच्छ लेखील तर तो भक्तिसुखाला सर्वस्वी अंतरला, असे समजावे ॥३३॥ (राजाने) लोखंडाची बेडी काढून सोन्याची बेडी घातली तर आणखी चोराचे भय उत्पन्न होऊन चित्ताला अखंड काळजी लागते ॥३४॥ पुनः सोन्याची बेडी आपल्या मालकीची होत नाही व पाय दुखणे कायमच राहते. याप्रमाणे बंधन कायम राहूनच पुनः त्या बेडीचा संरक्षक होण्याचा प्रसंग येतो ॥३५॥ त्याप्रमाणे सगुण भगवंताची भक्ति न करता "मी ब्रह्म आहे" या झानाभिमानाने फुगून राहणारा झानाहंकाराच्या खरोखर बंधनात पडतो व त्यामुळे त्याची व्युत्थानाच्या भयाने- म्हणजे देहावर येण्याच्या भीतीने होणारी चित्ताची व्याकुळता सुटत नाही ॥३६॥ असे व्युत्थान झाल्यावर प्रारब्धाचे भोग भोगल्यावाचून सुटत नाहीत आणि ब्रह्मरूप होऊनहि अशा प्रकारे प्रारब्धाचे भोग भोगत जगणे, हे तर अत्यंत लाजिरवाणे होय ॥३७॥ म्हणून ब्रजभूमीत प्रगट झालेला अखिल सौंदर्याचा पुतळा जो श्रीकृष्ण त्याचे भजन न करणारा सर्व जगात काळतोंडा समजावा. आम्ही अशा विंडवाद्याच्या तोंडाला तोंड देऊ इच्छित नाही ॥३८॥ ज्या भगवंताच्या वेदोपदेशाने जीव निश्चयेकरून संसारापासून मुक्त होऊन पूर्ण ब्रह्मस्वरूप होतो त्या हरीच्या चरणाची प्रेमभक्ति न करणारे ते अकृतज्ञ लोक शेवटी त्याच्या ऋणातून कधी मुक्त होत नाहीत ॥३९॥ आणि मी ब्रह्म झालो या झानाभिमानाने सगुण भगवंताला हा एक तुच्छ लेखीत असला म्हणून हरीची थोरवी कांही कमी होत नाही उलट हाच झानाहंकाराच्या तडाख्यात सापडला जातो ॥४०॥

जेणे कामे तारिल्या गोपिका । ते सामर्थ्य तुज नये लेका ।
 त्यालागीं तो भजावा निका । नंदनंदनू ॥४१॥

तूं जरी ब्रह्म जाहलासि आंगीं । तरी भौतिक देह न सोडी तुजलागीं ।
 आणि हरिभक्ति करितां देहसंगी । ब्रह्मरूप होशील ॥४२॥

हरि असोनि ब्रह्म पूर्ण । ब्रह्मचि तनु ये घेऊन ।
 तूं अन्वयव्यतिरेके ब्रह्म होऊना भौतिक तनु कैशी राहे? ॥४३॥

तरी बापा ऐसे न करी । ब्रह्मज्ञानशोभा निर्धारी ।
 त्वंपदलक्ष्यांश जाणोनि हरी । तत्पदलक्ष्य भजावा ॥४४॥

व्यतिरेके टाकोनि देहाभिमान । अन्वये साधावे दासपण ।
 हे स्वरूपभजनाची खूण । सद्गुरुकृपें ओळखावी ॥४५॥

तो सद्गुरुकृपेचा विचार । 'असिपद' विवरण प्रकार ।
 पुढिलिये प्रसगी सविस्तर । निरुपिजेल ॥४६॥

तेथ फिटेल सकळ श्रांति । प्रकाशेल शुद्ध भक्ति ।
 वेश्येसारखी लाजोनि मुक्ति । उभी राहील तटस्थ ॥४७॥

तें सुख मिळावया समग्र । आधीं वंदावे ज्ञानेश्वर ।
 सांडेनि सकळ अहंकार । शरण साचार रिघावे ॥४८॥

शरणागता अभयदात्री । ज्ञानेश्वर आई जगद्धात्री ।
 तियेचिया अंगुष्ठपात्रीं । आत्मनिवेदन तंत्री राहू ॥४९॥

॥ हरि: ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे

ओवीछंदबद्दे भक्तिपदतीर्थमृते 'त्वं'पद-निरुपण पूर्वक-ज्ञानगर्वनिषेधसहित-
 हरिभक्त्युपदेशो नाम तृतीयस्तरंगः ॥३॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

अरे लेका! कामवासनेने जडलेल्या गोपिकांचा देखील ज्याने स्वसामर्थ्याने उद्घार केला, ते सामर्थ्य तुझ्या ठिकाणी येणे शक्य नाही; म्हणूनच आत्मप्राप्तिनंतरहि नंदनंदन अशा श्रेष्ठ गोपालकृष्णाचे भजन केले पाहिजे ॥४१॥ बाबा तूं स्वतः जरी आत्मज्ञानाने ब्रह्मस्वरूप ज्ञालास तरी तुझा देह मात्र पांचभौतिकच राहील- तो बदलणार नाही- पण जर हरिभक्ति करशील तर त्या देहासह तूं ब्रह्मस्वरूप होऊन जाशील ॥४२॥ श्रीहरीचा देह पूर्ण ब्रह्मस्वरूप आहे म्हणून तूहि शरीरासह

ब्रह्मरूप झाला पाहिजे. तेव्हाच तूं हरिस्वरूप झालास असे म्हणता येईल. बरें तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे जर अन्वय आणि व्यतिरेक हे दोन्ही करून तूं ब्रह्मस्वरूप झाला आहेस तर मग तुझी तनु पांचभौतिक कशी राहिली? "मुद्रूपो हि यथा कुंभो तद्वदेहो ५ पि चिन्मयः । आत्मानात्मविभागो ५ यं मुधैव क्रियते बुधैः ।" (अपरोक्षानुभूति) ज्याप्रमाणे पूर्ण घट मातीस्वरूप असतो, त्याप्रमाणे देहहि चिन्मय आहे, असा अन्वयाने अनुभव येतो. या आचार्य वचनाचा आधार घेऊन महाराजांनी ही ओवी दिली आहे) म्हणून, बापा! असे करू नकोस. आपला त्वंपदलक्ष्यांश जाणून त्या त्वंपदलक्ष्यांशाने तत्पदलक्ष्यांश अशा भगवंताची भक्ति केली असताच ब्रह्मज्ञान शोभून दिसते ॥४४॥ व्यतिरेकाने आपल्याला देहादिकाहून निराळे जाणून घेऊन देहाचा अभिमान साडून घावा व सर्व नारूपाने एक भगवानच नटला आहे, या अन्वयाने भगवंताची सेवा करावी. हे स्वरूपभजनाचे रहस्य असून सद्गुरु कृपेनेच ते समजू शकते ॥४५॥ महावाक्यातील 'असि' पदाचा विवरण प्रकार म्हणजे हा सद्गुरुकृपेचा विचार असल्यामुळे पुढल्या प्रकरणात तो विशेष रीतीने विस्तारपूर्वक सांगण्यात येईल ॥४६॥ मग त्या 'असि' पद विवरणाने संपूर्ण संशयाचे निराकरण होऊन अंतःकरणात सगुण श्रीहरीची प्रेमभक्ति प्रगट होईल व मुक्ति वेश्येप्रमाणे लाजून तटस्थ उभी राहील- म्हणजे ब्रह्मज्ञानाने ज्ञालेली मुक्ति आपला यत्किंचित्तहि मोठेपणा मिरविताना दिसणार नाही ॥४७॥ ते भक्तीचे सुख प्राप्त होण्याकरिता सर्व देहादि अहंकार सोडून देऊन श्रीज्ञानेश्वर माउलीला शरण जावे व तिच्या चरणकमलाचे ठिकाणी दीन होऊन अत्यंत नप्रभावाने तिला नमन करावे ॥४८॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली ही सर्व जगाची आई असल्यामुळे तिला शरण गेल्याबरोबर ती शरणागताला अभय देते, म्हणून तिच्या चरणांगुष्ठाचे ठिकाणीच आत्मनिवेदन करून- म्हणजे अहंताममता समर्पण करून राहू ॥४९॥

॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीसद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

तरंग चवथा : असि-पद निरुपण

जय जय वो मायबहिणी । साष्टांग प्रणाम तव चरणी ।
ज्ञानेश्वर आई कृपारूपिणी । सद्गुरुमाये ॥१॥
सखे तव कृपेची नवाई । हे ब्रह्मांड पडे ठायी ।
आपुले परावे कांही । नेणवे जे ते ॥२॥
पूर्ण प्रेमाचे सुख । नुझे कृपे निष्कलंक ।
मिळे हाचि एक । शुद्ध भाव ॥३॥
म्हणोनि सखे आई । तुजविण कांही ।
न लगे हे ठायी । ठेलेचि आहे ॥४॥
कां नवयौवना सुंदरींतूनी । आपुली जे जननी ।
ती काढावी निवडुनी । तरीच बाल ॥५॥
तैसे धुंडतां त्रिभुवन । हेचि लाधलें पूर्ण ।
श्रीज्ञानेश्वर जननी चरण । रत्नपान तेची ॥६॥
तेथील पय पिझनि गाडे । आणि तियेचेचि केलेनि कोडे ।
हे असि पद फुडे । विवरिजेल ॥७॥
तत् त्वम् पदांचे ऐक्यकरण । या नांव असि पद विवरण ।
आणि हेंचि ऐक्यभजन । सार सकळांचे ॥८॥
तरी भजन त्रिविध असे । ते दृष्टान्ते सांगिजे आपैसे ।
तरी दृष्टान्ते विवरण दिसे । करणे आधीं ॥९॥
अहो कुमार-व्यापासुनी । कपाळीं कुंकू लावी कामिनी ।
तैसें तत्पदवाच्यांश स्मरणीं । अलंकार भजन ॥१०॥

हे सद्गुरु मायबहिणी! हे कृपारूपिणी ज्ञानेश्वर आई! तुझाच
अखंड जयजयकार असून तुला माझा नमस्कार असे॥१॥सखे! तुझ्या
कृपेने आपत्याच ठिकाणी परब्रह्माचा “मीच ब्रह्म आहे” असा अनुभव
येतो व मग ‘माझा आणि परका अशा भावाची जाणीवच उरत नाही, असे
तुझ्या कृपेचे नवल सामर्थ्य आहे ॥२॥तुझ्या कृपेने एका पूर्ण प्रेमाचेच
शुद्ध सुख मिळते, असाच माझ्या अंतःकरणात शुद्ध भाव आहे ॥३॥म्हणून

सखे आई! तुझ्यावाचून मला कांही एक नको, हाच अंतःकरणाचा
निश्चय करून बसलो आहे ॥४॥ज्याप्रमाणे अनेक नवयौवन सुंदर स्त्रियातून
आपल्या आईला ओळखेल तरच तो तिचा मुलगा होय ॥५॥त्याप्रमाणे
सर्व त्रैलोक्यात फिरत असता मला श्रीज्ञानेश्वर आईचे चरण प्राप्त
ज्ञालेत व तेच माझे रत्नपान होय ॥६॥त्या रत्नातील सामर्थ्य देणारे
दुग्ध पिझन तिने केलेल्या कोडकौतुकाच्या साहाय्याने आता पुढे “असि”
पदाचे विवरण करीत आहे ॥७॥‘तत्’ आणि ‘त्वं’ या दोन्ही पदांचे ऐक्य
करणे यालाच ‘असि’ पदाचे विवरण म्हणतात आणि हेच ऐक्यभजन
असून सर्व भजनांचे सारभूत भजन आहे ॥८॥भगवंताचे हे भजन तीन
प्रकारचे आहे. ओघानेच ते दृष्टांत देऊन सांगणे प्राप्त होते; म्हणून
आधी दृष्टान्ताचे स्पष्टीकरण केले पाहिजे ॥९॥ज्याप्रमाणे स्त्री
लहानपणापासूनच- म्हणजे पतीची कांही एक माहिती नसते तेहापासूनच-
पतीच्या नांवाने कपाळाला कुंकू लावित असते. त्याप्रमाणे तत्पदवाच्यांश
जो ईश्वर त्याच्या विशेष र्वरूपाचे ज्ञान नसतानाहि
जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता परमात्मा आहे, येवढेच सामान्यतः समजून
त्याचे नामस्मरण करणे, हे अलंकार भजन होय ॥१०॥

आणि उपवर जे होय । तै लग्ननाम निघे रव्यें ।

पतिनाम ग्रहण होये । तेचि वेळी॥११॥

त्या नामे करूनि जाण । पतीसी ओळखे आपण ।

आतां दार्ढन्ता निरुपण । ऐसेचि कीजे ॥१२॥

प्रेमळ पाहूनि सद्गुरुनाथ । द्वादशाक्षरी उपदेश करीत ।

तो जपतांचि अंतररथ । प्रकटे श्रीहरी ॥१३॥

येथवरी अलंकारभजन । आतां ऐका र्वरूपभजन ।

जेवि ज्ञालियावरी लग्न । श्वशुराङ्गे करावी पतिसेवा ॥१४॥

तैसें ध्यानीं भरता हरी । संतआज्ञे परम कुसरी ।

सेवावा श्रीहरी । जगद्व्यापक ॥१५॥

आणि जेहा होय ऋतुप्राप्ती । तेहां पहुडणे मंचकावरती ।

तैसा भावे सेवितां श्रीपती । सगुणाकृती पुढे ठाके ॥१६॥

येथवरी स्वरूपभजन । आतां ऐकिजे ऐक्यभजन ।
हेचि असिपद विवरण । निरुपिजेल ॥१७॥
कामे व्यापिता स्त्रीपुरुष । जेविं मीनती सुरत्सुखास ।
तेविं अंतर्बाह्य श्रीहरीस । पाहणे घडे ॥१८॥
दोहीमधील एक काम । तैसे दोहीमधील एक प्रेम ।
हें असिपद परम । विवरण असे ॥१९॥
तत्पदवाच्यांश तटस्थ श्रीपती । त्वंपदवाच्यांश कृत्रिम प्रीती ।
तत्पदलक्ष्यांश स्वरूपलक्षण मत्पती । आणि शुद्ध प्रीती त्वंपदलक्ष्यांश ॥२०॥

आणि नंतर मुलगी विवाह योग्य झाल्यावर विवाहाचे वेळी जेव्हा पतीचे नांव प्रगट होते, तेव्हाच तिला पतीची व पतीच्या नामाची ओळख होते. या दृष्टान्तावरून सिद्धान्ताचे निरूपण करू ॥११॥ ॥१२॥ शिष्य प्रेमळ आहे, असे पाहून सद्गुरुनाथ त्याला द्वादशाक्षरी नामाचा उपदेश करतात व प्रेमळ अंतःकरणाने शिष्य जेव्हा त्या मंत्राचा जप करू लागतो, तेव्हा त्या मंत्राचा वाच्य परमात्मा श्रीहरि अंतःकरणात प्रगट होतो ॥१३॥ येथर्पर्यंत अलंकार भजनाचे स्वरूप आहे. आता स्वरूपभजन सांगतो. ऐका ज्याप्रमाणे लग्न झाल्यावर सासू-सासन्याच्या आज्ञेने ती पतीची सेवा करते ॥१४॥ त्याप्रमाणे अंतःकरणात ध्यानाने हरि भरला असतानाच “परमात्माच एक सर्व जगद्रूप झाला आहे” या संताच्या आज्ञेचे परम रहस्य जाणून परमेश्वराचे भजन करावे ॥१५॥ आणि ज्याप्रमाणे ऋतुप्राप्ति झाली असता पतीसह मंचकावर ती शयन करते त्याप्रमाणे सर्वत्र भगवद्वावनेने भगवंताची सेवा केली असता तो (परमात्मा) प्रत्यक्ष सगुण-साकार होऊन डोळ्यासमोर उभा राहतो ॥१६॥ येथर्पर्यंत स्वरूपभजनाची मर्यादा आहे. आता ऐक्य भजन सांगतो, ते ऐका. यालाच ‘असि’ पद विवरण म्हणतात. ज्याप्रमाणे स्त्री-पुरुष कामासक्त झाले असता सुरतक्रीडेस प्रवृत्त होतात, त्याप्रमाणे आंत-बाहेर एक सगुण-साकार भगवान श्रीहरीच अनुभविला जातो ॥१८॥ सुरत-सुखात स्त्री व पुरुष या दोघात जशी एक भोगवासनाच अंतर्बाह्य व्यापून असते, त्याप्रमाणे भक्त व भगवान श्रीहरि या दोघात एक निष्काम प्रेमच राहते.

हेच ‘असि’ पदाचे परम विवरण आहे ॥१९॥ ‘तत्’ पदाचा वाच्यांशपरमात्मा तटस्थ म्हणजे साक्षीभूत निर्गुण राहतो. ‘त्वं’ पदाचा वाच्यांश असलेल्या जीवाचे कामनिक प्रेम कृत्रिम -म्हणजे मायिक असते. माझा पति जो भगवान श्रीकृष्ण तो ‘तत्’ पदाचा लक्ष्यांश असून सच्चिदानंद स्वरूपलक्षणात्मक आहे, अशा ‘तत्’ पद लक्ष्यांश सच्चिदानंदस्वरूपलक्षणात्मक भगवंताचे ठिकाणी असलेले जीवाचे निष्काम परम प्रेम हा ‘त्वं’ पदाचा लक्ष्यांश होय. ॥२०॥
या दोहींचे ऐक्यकरण । ते अकृत्रिम भक्तिलक्षण ।
सर्वाभूती सुंदर सगुण । सांवळे दिसे ॥२१॥
अलंकारार्थ सोन्याची आवडी । तेविं भक्तिसाठींच ब्रह्मगोडी ।
भक्तीनेच तुटे बेडी । पशुत्वाची ॥२२॥
सत्पदे जड जग भासे । चित्पदे जीव विलसे ।
आनंदपदे प्रत्यय असे । श्रीहरीचा ॥२३॥
ऐक्यभजन परी औपचारिक । याहूनि वेगळे पारमार्थिक ।
काम भोगतां न भोगतां देख । पति सेवा करणे हा पतिव्रता धर्म ॥२४॥
तेविं हो न हो आनंद प्राप्ती । परी हरिपदी सहज प्रीती ।
ते पारमार्थिक भक्ती । अकृत्रिम ॥२५॥
पांढरे परिमळयुक्त नम्र । हो तिन्ही मिळूनि कापूर ।
तेविं सच्चिदानंद साचार । तिन्हीही एक ॥२६॥
सत्पदे असे । चित्पदे भासे ।
आनंदपदे विलसे । एकत्वपणे ॥२७॥
परी हें बोलणे काय । सच्चिदानंद हा ठाय ।
अस्ति, भाति, प्रियत्व होय । सहजचि जे ॥२८॥
जीभ आणि साखर । त्यांत रस एकचि मधुर ।
तेवि सेव्य सेवक द्वैताकार । परी प्रेम साचार एकरूप ॥२९॥
सेव्य श्रीहरी तत्पदलक्ष्य । सेवकान्वयी जीव त्वंपदलक्ष्य ।
दोहींचे ऐक्य जो प्रेमपक्ष । असिपद तें ॥३०॥
विषयकामना निःशेष टाकून देऊन दोन्ही प्रकारच्या प्रेमाचे ऐक्य

करून 'तत्' पदलक्ष्यांश असलेल्या भगवंताचे भजन करणे हे अकृत्रिम भक्तीचे लक्षण आहे. या भक्तीने मग सर्व भूते, सगुण-साकार-श्रीकृष्णाखरूपानेच अनुभवाला येतात ॥२१॥ ज्याप्रमाणे अलंकाराकरिताच सोन्याचे प्रेम केले जाते त्याप्रमाणे भक्तिसुखाकरिताच परब्रह्माचे प्रेम असते. भक्तीनेच 'विपरीत-ज्ञानरूप' व 'ब्रह्माभिमान-ज्ञानरूप' अशा (दोन पायांत असलेल्या) दोन शृंखला तुटल्या जातात. (पाशैर्विवद्यते स पशुः) याप्रमाणे कालाग्निरुद्रोपनिषदांत आणि माधवकृत सूतसंहितातात्पर्यदीपिकेत सांगितल्यावरून अविद्या, काम, कर्म-पाशांनी बांधलेला तो 'पशु-जीव' म्हणावा. ते जीवत्व आरूढ लक्षणी आहे. म्हणून पशुत्व- त्याची बेडी- म्हणजे विपरीत ज्ञानरूप व ब्रह्माभिमान ज्ञानरूप अशा दोन्ही पायात असलेल्या दोन बेड्या) ॥२२॥ परब्रह्माच्या सदंशावरच अज्ञानभ्रांतीने जड- विनाशी अशा जगताचा भास होतो. चिदंशावर जीवत्वाचा प्रत्यय येतो आणि आनंदंशावर सगुण श्रीहरीचा प्रत्यय येतो ॥२३॥ असे ऐक्य जाणून केलेले भजन थोडे वरकरणीच होय खरे पारमार्थिक भजन याहून वेगळे आहे. ज्याप्रमाणे पतिव्रता स्त्री पतीपासून कामसुख प्राप्त होवो किंवा न होवो पतिसेवा करणे हा आपला धर्म आहे असे ती समजते, ॥२४॥ त्याप्रमाणे आनंदाची प्राप्ति होवो किंवा न होवो, तरी सगुण परमेश्वराचे ठिकाणी सहज स्वाभाविक प्रेम असणे, याला खरी सहजभक्ति म्हणतात ॥२५॥ पांढरेपणा, सुवासिकता व नरमणा हे तिन्ही मिळून जसा कापूर असतो, त्याप्रमाणे सत्-चित्-आनंद हे तिन्ही मिळून एकरूप परमात्मा आहे ॥२६॥ सत्पद हे त्याचे अस्तित्व असून चित्पद हा त्याचा अनुभव होय आणि आनंदपद हे त्याचे तिन्ही मिळून एकरूप झालेले सगुण स्वरूप होय ॥२७॥ पण हे बोलणेहि योग्य नाही. ही स्वरूपस्थितिच आहे आणि ते स्वरूप सहज अस्ति-भाति-प्रिय स्वरूप आहे ज्याप्रमाणे साखर आणि तिची गोडी चाखणारी जीभ या दोहोत गोडी ही एकच असते, त्याप्रमाणे भगवान् सेव्य व भक्त सेवक असा भेदासारखा प्रकार असला तरी त्या दोघात प्रेम मात्र एकच असते ॥२९॥ सेव्य असलेला सगुण साकार श्रीहरि हा तत्पदलक्ष्य

असतो आणि त्याची सेवा करणारा जीव हा 'त्वं' पदलक्ष्य असतो आणि ज्या प्रेमामुळे दोघांचे ऐक्य होते ते प्रेमच 'असि' पद होय ॥३०॥
सत्ता तेचि चैतन्य जाण | कीं चैतन्य तो आनंद पूर्ण |
एवं सच्चिदानंद मिळोन | एकचि वस्तू ॥३१॥
वृत्ति उठे तें सत्पद | वृत्ति मुरे तें चित्पद |
अखंड हरिप्रीति तो आनंद | सच्चिदानंद रवयंरूप ॥३२॥
जेवि पिता उत्तम शिकवी | तेंवि शिकार्थ हरि दुःख दाखवी |
येन्हवी हें ठेवी | स्वानंदाची ॥३३॥
केवळ अहंब्रह्मास्मि म्हणता | व्युत्थान न चुके सर्वथा |
तैसें नाहीं हरिभक्तां | म्हणोनि या पथा अनुसरावे ॥३४॥
अहो सत्पद तें नामस्मरण | चित्पद तें रूप सगुण |
एक प्रीतीसुख गहन | आनंद तोचि ॥३५॥
त्याचा तूं आहेसी हा मलिनगुण | तें ब्रह्म तूं आहेसी हा सत्यगुण |
हे हरी, तें सर्व तूंचि हे स्तवन | शुद्धलक्ष्यांश महायाक्ष्याचा ॥३६॥
'तस्य त्वमसि' हे विपरीत ज्ञान | 'तदेव त्वमसि' हा ज्ञानाभिमान |
'तत्वमसि' रूप सगुण | हे ऐक्यभजन प्रेमरूप ॥३७॥
उपाधि उपाधेय काही | सांडावया वेगळे नाही |
म्हणोनि निर्गुणता नाही | सगुणाचि हे ॥३८॥
'तें मी' म्हणता अवघे सगुण | तरी येर्इल विराटाभिमान |
यालागीं श्रीहरीसी अर्पून | घ्यावे दासपण आपणाकडे ॥३९॥
आपण आपुले काम करितां | जेवि संकोच न ये गृहिणी चित्ता |
आणि पतिप्रार्थने जातां | लीन होय ॥४०॥

सत्ता चैतन्याहून निराळी नाही, चैतन्यरूपच आहे आणि चैतन्य आनंदाहून निराळे नाही, आनंदरूपच आहे; म्हणून तिन्ही मिळून एक सच्चिदानंद घन वस्तुच आहे ॥३१॥ वृत्तीचे निराळेपण जेथे भासते त्याला 'सत्' पद म्हणतात. वृत्तीचे निराळेपण जेथे भासत नाही त्याला 'चित्' पद म्हणतात आणि अखंड हरिप्रेम तोच आनंद होय. असा हा हरि स्वयं सच्चिदानंदस्वरूप आहे ॥३२॥ ज्याप्रमाणे पित्याचे मारणे हे उत्तम

शिकविष्णाकरिता म्हणजे बन्याकरिताच असते, त्याप्रमाणे सन्मार्गाला लावण्याकरिताच भगवान दुःख देतो. वास्तविक विचार करून पाहता हे दुःख खानंदाकरिताच आहे असे भक्त समजतात ॥३३॥ भक्ति न करता “अहं ब्रह्मास्मि” असेच केवळ चिंतन करीत राहिल्यास व्युत्थान म्हणजे प्रारब्धामुळे देहावर येणे हे चुकत नाही तसे श्रीहरीच्या भक्ताचे व्युत्थान होत नाही; म्हणून सर्वांनी भक्तिमार्गानेच जावे, हे उत्तम ॥३४॥ अहो, भगवन्नामस्मरण करणे हे भगवंताच्या संदेशाचे ग्रहण करणे होय. भगवंताच्या सगुणरूपाचा अनुभव हा चिंदंशाचा अनुभव होय आणि भगवंताच्या अविरत निस्सीम प्रेमाचे सुख तोच ब्रह्मानंद होय ॥३५॥ “त्याचा तू आहेस” हा भेदमूलक सेव्य-सेवक संबंध रजोगुणी असून ‘ते ब्रह्म तू आहेस’ हो ऐक्यसंबंध सत्त्वगुणी आहे आणि ‘हे भगवंता! एक तूच सर्व आहेस’ असे भगवंताचे स्तवन हाच ‘तत्त्वमसि’ महावाक्याचा अहंकार-रहित शुद्ध-लक्ष्यांश आहे ॥३६॥ “त्याचा तू आहेस” हे विपरीत ज्ञान होय. ‘तेच तू आहेस’ हा ज्ञानाहंकार होय आणि ‘तत्त्वमसि’ म्हणजे सर्व सगुणरूपाने एक परमात्माच आहे, हेच जाणीवरहित प्रेमरूप ऐक्यभजन होय ॥३७॥ परमात्मसत्ता अमर्याद व्यापक असत्यामुळे नामरूपात्मक उपाधीचा व परमेश्वराचा संबंध सुट्ट नाही; म्हणून परमात्मा केवळ नामरूपरहित निर्गुण नसून सगुणच आहे ॥३८॥ ‘ते सर्व नामरूपात्मक ब्रह्मच मी आहे’ असे मानत्यास विराटाभिमान उत्पन्न होईल; म्हणून सर्व नामरूपे परमेश्वराला अर्पण करून- म्हणजे सर्व नामरूपात्मक एक परमात्माच आहे असे समजून -आपण केवळ सेवकपण घेऊन राहावे ॥३९॥ ज्याप्रमाणे स्त्रियेला आपले घरांतील कोणतेहि काम करताना संकोच वाटत नाही व पतीपुढे भोगप्रार्थना करताना ती अत्यंत लीन होते ॥४०॥

तैसा दासपणी न लाजे । प्रभुपूजनी अनुरंजे ।
येरा सकळां विरजे । ज्ञानादिकां ॥४१॥
मग तयाचिया दृष्टीं । अज्ञानाची नाहीं गोठी ।
तेथ ज्ञानाची उठाउठी । कां करावी ॥४२॥

दिवसा लावितां दिवा । तरी शीण मात्र व्हावा ।
एरक्हीं कार्य-टेवा । कांहीच नोहे ॥४३॥
तैसा हा संकेत पूर्ण । येथे जे अहंब्रह्मण ।
तो उगाचि असे शीण । अकार्यरूप ॥४४॥
तरी ऐसे न करावे । दिवसां डोळां सूर्यैचि पाहावे ।
तैसे सकळहि अर्पूनि भजावे । पूर्ण हरीते ॥४५॥
ज्ञाने हरवावे विपरीतज्ञान । भक्तीने सांडावे ज्ञानोत्थान ।
मग जे प्रारब्ध दुःखरूप जाण । लागतां हरिचरण सुखरूप ॥४६॥
जे जे विक्षीं असे कांहीं । ते ते अवघे शेषशायी ।
तयाचे सुखग्राही । ब्रजराज तो ॥४७॥
अमृताचां बिंदु घेतां । सिंधुसामर्थ्य चढे हाता ।
आणि सिंधुमाजी बुडोनि जातां । घावरता बिंदुही घेववेना ॥४८॥
तेवि भजतां कृष्णरूपडे । सच्चिदानन्दत्व हातां चढे ।
आणि सच्चिदानन्द बोलतां कोरडे । दोन्ही न मिळे ॥४९॥
एवं हे सकळ । जाणोनि भजे घननीळ ।
तोचि गा प्रेमळ । पूर्ण भक्त ॥५०॥

त्याप्रमाणे ज्याला परमेश्वराचा सेवक होण्यात यत्किंचित्तहि संकोच वाटत नाही; उलट भगवंताचे पूजन करण्यात आनंद वाटतो आणि या व्यतिरिक्त आत्मज्ञानादिकापासून जो उपराम पावतो ॥४९॥ मग त्याच्या दृष्टीने अज्ञानग्रंथीच उरत नाही. तशा अवरथेत त्याने आत्मज्ञानाची खटपट कशाला करायला पाहिजे ॥४२॥ ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाश असताना दिवा लावला असता त्याचा काहीच उपयोग होत नसत्यामुळे व्यर्थ श्रम होतात. ॥४३॥ त्याप्रमाणे ही अद्वैत ब्रह्मस्थिति मूळचीच परिपूर्ण आहे. ती कधीच भंगली नाही. अशा स्थितीत “मी ब्रह्म आहे” या जाणिवेचा काही उपयोगच नसत्यामुळे ती वागविणे, हा व्यर्थ शीण आहे ॥४४॥ म्हणून असे काही करू नये. जसे दिवसा सूर्यप्रकाशानेच पाहावे, हे योग्य; तसेच तन-मन-धन इत्यादि सर्व पूर्ण अशा भगवंताला अर्पण करून त्याचे भजन करावे, हेच उत्तम ॥४५॥ आत्मज्ञानाने अज्ञानजन्य विपरीत ज्ञान

नाहीसे करावे आणि भगवद्गत्तीने ज्ञानानंतर होणारे व्युत्थान नाहीसे करावे. असे केले असता दुःखरूप प्रारब्ध देखील भगवद्गजनाने सुखरूप होते ॥४६॥ जेवढे काही विश्वात आहे ते ते सर्व भगवान श्रीहरिच असून त्या सर्वाच्या सुखाचा साक्षी (आणि भोक्ता) तो श्रीकृष्ण परमात्माच आहे ॥४७॥ ज्याप्रमाणे एक थेंबभर अमृत मिळाले तरी अमृताच्या सागराचे अमर करण्याचे संपूर्ण सामर्थ्य आपल्या हाती येते - म्हणजे आपण अमर होतो; पण अमृताच्या सागरात बुडाल्यास घाबरून गेल्याने एक बिंदूहि मुखात जात नाही व आपण अमर होत नाही ॥४८॥ त्याप्रमाणे सगुण साकार श्रीकृष्ण विग्रहाचे भजन केले असता पुरुष पूर्ण निर्विकल्प सच्चिदानन्दस्वरूप होतो; पण “मी सच्चिदानन्द ब्रह्म आहे” असे कोरडे शब्द घोकल्याने सगुण स्वरूपाची प्राप्ति तर होत नाहीच पण निर्गुण स्वरूपाची प्राप्तिहि होत नाही (ब्रह्मस्थितिऐवजी नुसता अहंकारच हाती येतो, असा अर्थ) ॥४९॥ हे सर्व जाणून जो सगुण साकार भगवान श्रीहरीचे भजन करतो तो प्रेमळ भक्तच पूर्ण होय ॥५०॥

मग मर्यादा करी पालन। तरी तो प्रेमचि जाण।
एवं पदद्वय वाच्य-लक्ष्य मिळोन। भक्तीचि उरे ॥५१॥

त्या भक्तिसुखाची नवाई। सकल रसांची आई।
करुणा दाखवी ठायी। शान्तिगुणे ॥५२॥
विश्वीं सच्चिदानन्द प्रतीती। या नांव *शृंगाररस भक्ती।
उल्लासे विश्व न भासे चित्ती। या नांव *वीररस ॥५३॥
जगदर्पणीं जळभरी नयन। हे *कारुण्य असे गहन।

जग चळे, हरि न चळे हा अनुभव पूर्ण। *शान्तिरस जाण या नांव ॥५४॥
अखंड प्रेमानन्द उन्मादस्थिती। या नांव *हास्यरस भक्ती।
मर्यादा-पालन-रूप प्रीती। *भयानक स्थिती या नांव ॥५५॥
भगवन् माहात्म्य ज्ञान। हा *अद्भुत रस पूर्ण।
तिट्कारानि पळे ज्ञानाभिमान। *वीभत्स रस जाण या नांव ॥५६॥
प्रणय कोपाची रीती। ही *रौद्र रसाची ख्याती।
परम हरि-विरहासक्ती। *माधुर्यभक्ति हा रसू ॥५७॥

जैसा आप्रवृक्षाचा सार। फळमार्जीच अवघा साचार।
तेविं रासक्रीडेमार्जी निर्धार। रसलीला सकळही ॥५८॥
'सर्व गंधः सर्व रस' इति। हरिविषयींच बोले श्रुती।
आणि 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति'।
हे भक्त्या परमानंद प्राप्ती, श्रुती सांगे ॥५९॥
रसरूप रसात्मा श्रीहरी। प्रेमरस द्यावा त्या माझारी।
मग रस पावूनि अविकारी। सुखाकारी नांदावे ॥६०॥

मग मर्यादेने म्हणजे शास्त्ररूप भगवदाज्ञेचे पालन करून तो भगवंताचे भजन करीत असला तरी तेहि भगवत्प्रेमच होय. याप्रमाणे वाच्यांश व लक्ष्यांश या दोन्ही प्रकाराने भजन करीत असताना त्यांत एक भगवत्प्रेमच ओतप्रोत भरलेले असते ॥५१॥ या भक्तिसुखाचे असे नवल आहे की, ही भक्ति सर्व रसांची जननी असून- म्हणजे या भक्तीत सर्व रसांची प्राप्ति होत असून, ही भगवद्गत्ति चित्ताला निर्वासन करून (शांतरसाचा रथायिभाव जे वैराग्य त्याने वासनारहित करून) करूण संपन्न करते ॥५२॥ आता या भक्तीने सर्व रसांचा अनुभव कसा येतो, ते सांगतात -

(१) शृंगार रस

सगुण साकार परमेश्वराच्या भक्तीने संपूर्ण विश्व सगुणसाकार सच्चिदानन्दस्वरूप असे चिद्विलासरूपाने अनुभवाला येऊन त्या रूपाने तेथे प्रेम बसणे हाच भक्तीतील “शृंगार रस” होय.

(२) वीररस

पूर्ण अद्वैत ब्रह्मप्राप्तीने ज्ञालेल्या आनंदामुळे जडविनाशी व दुःखरूप अशा जगताची प्रतीतिच न येणे हा भक्तीत येणारा “वीर” रसाचा अनुभव होय ॥५३॥

(३) करुण रस

एक परमात्माच कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम असा समर्थ असून तोच जगदुत्पत्ति-स्थिति-लय कर्ता आहे, असे दृढ जाणून अश्रुपूर्ण नयनांनी भगवंताला जगत् समर्पण करणे; हा भक्तीत येणारा करूण रस होय.

(४) शांतरस

जग हे क्षणभंगुर असून एक भगवानच अखंड, अविनाशी, अचल आहे या अनुभवाने भक्तीने चित्त निर्वासन होते; म्हणून हा भक्तीत येणारा शांतरसाचा अनुभव होय ॥५४॥

(५) हास्यरस

भक्तीने प्राप्त होणाऱ्या अखंडानंदाने भक्ताची उन्मत्तासारखी लोकबाह्य स्थिति असणे, हा भक्तीत येणारा हास्यरसाचा अनुभव होय. एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।

हस्त्यथो रौदिति रौति गायत्युन्मादवन्त्यति लोकबाह्यः ॥४०॥ (भाग सं ११अ.२)

असे भागवंतातहि म्हटले आहे.

(६) भयानक रस

शास्त्ररूप भगवदाज्ञेचे उलंघन न करता त्याचे भीतीने पालन करणे. हाच भक्तींतील भयानक रस होय ॥५५॥

(७) अद्भुतरस

भगवान् श्रीकृष्ण पूर्ण सच्चिदानंद परब्रह्म असून सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् व अपरिमित षड्गुणैर्शर्यसंपन्न आहे. या माहात्म्यज्ञानाने अद्भुतरसाचा अनुभव येतो.

(८) बीभत्स रस

आणि अशा सगुण परमेश्वराच्या प्रेमभक्तिपुढे 'मी ब्रह्म आहे' हा ज्ञानाभिमान लाजून नाहीसा होतो हा भक्तींतील बीभत्सरस होय ॥५६॥

(९) रौद्र रस

भक्त भगवंतावर प्रेमाने रागावतात, हा रौद्ररसाचा अनुभव होय.

(१०) माधुर्य रस

श्रीहरीचा अत्यंत विरह-म्हणजे क्षणभराच्या विरहाच्या कल्पनेने युगविरहाचे दुःख होणे, हा भक्तींतील "माधुर्य रसाचा" अनुभव होय. "क्षणमपि युगमिव यांसा येन विना भवेत्" (भागवत सं. १०) आंब्याच्या झाडाचे सारभूत तत्त्व म्हणजे मुख्यतः गोडी, ज्याप्रमाणे त्याच्या फळात

सर्वच्या सर्व आलेली असते, त्याप्रमाणे भगवंताच्या रासक्रीडेत वर वर्णन केलेले दहाहि रस सहज लीला करीत असतात. प्रत्येक रसाने येथून जाणार नाही' असा निर्धार केलेला असतो ॥५८॥ तो सर्व सुगंधमय व सर्व रसमय आहे' हे श्रुतीचे म्हणणे सगुण साकार भगवंताविषयीच आहे. आणि 'हा रस प्राप्त करून जीव आनंदस्वरूप होतो' ही श्रुतीहि भक्तीने परमानंद प्राप्त होतो, असेच सांगत आहे ॥५९॥ भगवान् श्रीहरि रसरूप असून तोच रसाचे अधिष्ठानहि आहे; म्हणून त्याला भक्तिप्रेमरस समर्पण करून- आपणहि परमसुख प्राप्त करून घेऊन अखंड सुख स्वरूप होऊन राहावे ॥६०॥

हें तत्-त्वं-ऐक्य असिपद विवरण । रसरूप रसग्राहक रसाधिष्ठान ।

प्रेमे निर्भय ऐक्यपण । परी स्वामी श्रीकृष्ण खतंत्र सेव्य ॥६१॥

हें द्वैतचि पूर्ण अद्वैत । हाचि शुद्ध भगवत्पंथा

येणे ज्ञानेश्वरचरणीं विश्रान्त । क्वावे संती ॥६२॥

ही भक्तिरसाची कावडी । अभिषेकावया परवडी ।

ज्ञानेश्वर मातृचरणी गोडी । धरूनि वाहिली ॥६३॥

तें चरणाभिषेक तीर्थ । उत्तर प्रसंगीं बोलिजेत ।

सावधान श्रोते संत । होवोनी अवधान देईजे ॥६४॥

सर्व सुखाची पुरवणी । सखे ज्ञानेश्वर माय बहिणी ।

जीवभाव वाहिला चरणी । कृपाकर जननी शिरीं ठेवी ॥६५॥

सख्या सद्गुरु मायबापा । ज्ञानेश्वरप्रभो करूनि कृपा ।

तुमचा चरणमार्ग सोपा । सर्वदां मिळो ॥६६॥

तरी जन्म जन्म आतां । द्यावे याचि परमार्था ।

यावीण अन्य सर्वथा । न लागे कांहीं ॥६७॥

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे ओवीचंदवद्वे भक्तिपदीर्थमूले संकेतदृष्टिमय परमग्रह्य 'असि' पदविवरणपूर्वक त्रिविधभजन शुद्धभजनरूप भक्तयुपदेशो नाम चतुर्थस्तरंगः ॥४॥

॥ हरि ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

हेच 'तत्' व 'त्वं' या दोन पदांचे ऐक्यरूप 'असि' पदाचे विवरण आहे. परमात्माच रसरूप असून तोच रसाचा भोक्ता आहे व रसाला अधिष्ठानहि आहे. प्रेमानेच भगवंताशी निर्भय ऐक्य होते. पण भगवान श्रीकृष्ण कशाच्याहि साहाय्यावांचून केवळ एका प्रेमाने सेवा करण्याजोगा आहे ॥६१॥ हे द्वैतासारखे दिसत असले तरी हेच पूर्ण अद्वैत आहे. हाच खरोखर शुद्ध भगवत्प्राप्तीचा मार्ग आहे; म्हणून या मार्गानेच श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणांचे ठिकाणी संतांनी लीन होऊन विश्रांति घ्यावी ॥६२॥ अंतःकरणात ज्ञानेश्वर माउलीच्या चरणांची अखंड गोडी धरून त्या चरणांवर या भक्तिरसाच्या कावडीचा अभिषेक करावा, या उत्कट इच्छेने ती कावड समर्पण केली ॥६३॥ ते ज्ञानेश्वर माउलीच्या चरणाभिषेकाचे तीर्थ पुढील पांचब्या अध्यायांत सांगितले जाणार आहे. श्रोते सञ्जनांनी एकाग्र चित्त देऊन श्रवण करावे ॥६४॥ सर्व सुखाची पुरवणी करणारी सखे ज्ञानेश्वर माय बहिणी! मी आपला संपूर्ण जीवभाव तुझ्या चरणाचे ठिकाणी वाहिला आहे. हे आई! आता माझ्या भरतकावर आपला कृपाहस्त ठेव ॥६५॥ हे सख्या सद्गुरुनाथ मायबापा! हे ज्ञानेश्वर प्रभो! आता आपल्या कृपेने आपल्या प्राप्तीचा सोपा मार्ग मला सर्वदा मिळो ॥६६॥ तरी आता जन्मोजन्मी मला हाच परमार्थ घ्यावा याशिवाय दुसरें कांहीहि नको ॥६७॥

*

॥ श्रीसद्गुरु श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

तरंग पांचवा : भक्तिफल निरूपण

ॐनमोजी विश्वंभरा । सच्चिदानन्दा करुणाकरा ।
भक्तवत्सला ज्ञानेश्वरा । ख्यसुखोदारा सगुणरूपा ॥१॥
तू आपुलिया माउली । पूर्ण प्रेमे पान्हावली ।
हे सकळही साऊली । तुझीच माये ॥२॥
एकाकी न रमते, या बोला । साच करावयाच्या लीला ।
प्रीतीवशे धरिला । सगुणाकारू हा ॥३॥
अन्वयें जाणावयाचे राहे । मग जाणणें अवघेचि होये ।
तेही आटोनि सगुणपाय । फळले आन्हां ॥४॥

ऐसिया निजजननी । मौनें सकळ वाहिले चरणीं ।
आतां नित्यचि नमुनीं । ऐसे ठेवी ॥५॥
पतिकाम-भोगांचे फळ । पतिवीर्यचि उमटें बाळ ।
तरी पतीचे चरणकमळ । चिरंतन होती ॥६॥
तेविं महावाक्योपदेशें भक्ति । करितां पति होय श्रीपती ।
मग प्रेमचि पुत्र प्रेमचि पती । प्रेमरूप युवति आपण ॥७॥
कामनेची रात्र गेली । प्रेमाची पहांट फुटली ।
प्रखरता समूळ तुटली । ज्ञानसूर्य किरणांची ॥८॥
कोटी सूर्यासम सोज्यळ । कोटी चंद्रासम शीतळ ।
श्यामरूप घननीळ । अंतर्बाह्य ॥९॥
नवविधा ती गौणी । जिज्ञासु अर्थार्थी भेदे करूनी ।
आर्त जे कां सत्वगुणीं । तेही गौणी बोलिजे ॥१०॥

सर्व जगाचे पोषण करणाऱ्या सच्चिदानन्द करुणामूर्ते! स्वतःचे सुख देण्यात अत्यंत उदार असलेल्या भक्तवत्सल सगुणरूपा श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरुनाथा! आपणाला नमस्कार असो! ॥१॥ तू आपल्या भक्तजनांची माउली असून त्यांच्याकरिता तू पूर्ण प्रेमाने पान्हावलीस. ही सर्व माझी झालेली तापरहित स्थिति तुझ्या या कृपेमुळेच आहे ॥२॥ 'परब्रह्मगाला अत्यंत अद्वैत अवस्थेत राहणे सुखकर वाटत नाही' हे श्रुतीचे म्हणणे सत्य करून दाखविण्याकरिता आपल्या भक्तांच्या प्रेमाला वश होऊन आपण लीलेने सगुण साकार ख्यरूप धारण करून प्रगट झालात ॥३॥ असे माउलींनीहि अमृतानुभवात सांगितले आहे. अन्वय पूर्ण झाला असता जाणणे बंद पडून सर्व जाणीवस्यरूपच होऊन जाते. हा निर्गुण प्रत्ययहि आटला जाऊन आम्हांला त्या ठिकाणी तुझ्या सगुण ख्यरूपाच्या चरणांचा अनुभव आला ॥४॥ हे माझे आई! तू अशा प्रकारची असल्यामुळे वाचेला मौन पडून मी संपूर्ण आपल्याला तुझ्या चरणांवर समर्पण केले आहे. आता नित्यच तुझ्या चरणांचे ठिकाणी मी नमून राहीन, असे कर ॥५॥ ज्याप्रमाणे पतीच्या कामभोगाचे पतिवीर्यपासून उत्पन्न होणारे बाळ हेच फळ मिळते व त्यामुळे स्त्रियेच्या अंतकरणांत पतीचे चरण वृढ

होतात ॥६॥ त्याप्रमाणे 'तत्त्वमसि' महावाक्यातील भक्तच्युपदेशाप्रमाणे भक्ति केली असता साक्षात् सगुण साकार षडगुणैश्चर्यसंपन्न भगवान् पतिरूपाने प्राप्त होतो व मग भक्त केवळ प्रेमरूप स्त्री बनतो. भगवान् केवळ प्रेमरूप पति होतो व त्याच्यापासून केवळ प्रेमरूप पुत्राची प्राप्ति होते ॥७॥ तेहा विषयकामनारूप रात्रीचा अंधःकार नाहीसा होऊन निष्काम सुखावह प्रेमाची पहाट उजाडते आणि ब्रह्मज्ञानरूप सूर्याची ''अहंब्रह्मास्मि'' ही ज्ञानाहंकाररूप प्रखरताहि निःशेष नाहीशी होते ॥८॥ मग कोटी सूर्याच्या तेजाप्रमाणे तेजस्वी, पण कोटी चंद्राच्या किरणाप्रमाणे शांत व आल्हादकारक अशी सुकुमार घनसांवळी भगवंताची मूर्ति अंतर्बाह्य अनुभवाला येते ॥९॥ आत्मज्ञान पूर्वीची श्रवणकीर्तनादिरूप जी नवविधा व आर्त, जिज्ञासू व अर्थार्थी यापैकी आर्तभक्ति सात्त्विक असली तरी ती तीन प्रकारची भक्ति गोणच आहे (आर्तभक्त अत्यंत दीन असतो, म्हणून तो सत्वगुणी म्हटला जातो) ॥१०॥

करितां आत्मनिवेदन । तत्काळ तुट्टी त्रिगुण ।
 'मी सच्चिदानन्द' हा अभिमान । विरहभक्तीने गळतसे ॥११॥
 मग गौणी आणि परा । या भेदासी नाही थारा ।
 अवघीच एकाकारा । प्रेमलक्षणा ॥१२॥
 *श्रवणे हरिगुणश्रवण । *मुखे हरिगुण कीर्तन ।
 *करे श्रीहरीअर्चन । *चरणे पथगमन हरीगृहाचा ॥१३॥
 *द्घाणे निर्मात्यगंध । *नेत्रे देखणे श्याम शुद्ध ।
 *मनबुद्धि ते सिद्ध । प्रेमामाजी ॥१४॥
 प्रेमचि इंद्रियद्वारे उमटे । प्रेमचि बुद्धीं आत्मीं थाटे ।
 परमात्ममाहात्म्ये एकवटे । प्रेमचि तो ॥१५॥
 प्रेमाची पहावया परीक्षा । प्रेमचि प्रभू दे शिक्षा ।
 प्रेमल सख्याची प्रतीक्षा । प्रेमलाते ॥१६॥
 प्रेमलपणे दोनी । रखये गेले विरोनी ।
 प्रेमलाचीच खाणी । सर्वेन्द्रियां ॥१७॥
 बुडाले लौकिकाचरण । तुट्ट्ले वैदिक बंधन ।

जितुके दिसती आश्रमवर्ण । संन्यासचि ते ॥१८॥
 कर्मफलांचा लाहो सुटला । कर्मचाही ठावो पुसला ।
 अंतर्बाह्ये स्पर्शिला । श्रीकृष्णप्रेमा ॥१९॥

आत्मनिवेदनरूप भक्तीने त्रिगुणाचे बंधन नाहीसे होते आणि ''मी सच्चिदानन्द ब्रह्म आहे'' हा ज्ञानाचा अभिमान सगुण भगवंताच्या परमविरहरूप माधुर्यभक्तीने नाहीसा होतो ॥११॥ मग शेवटी गौणीभक्ति आणि पराभक्ति असा भेद नाहीसा होऊन एकरूप प्रेमलक्षणा पराभक्तिच होऊन राहते ॥१२॥ कानाने भगवंताचे गुण श्रवण करणे, मुखाने भगवंताचे गुण वर्णन करणे, हाताने भगवंताचे गंधपुष्पादि षोडशोपचारांनी पूजन करणे, पायांनी भगवंताच्या मंदिराचा मार्ग आक्रमण करणे- यात्रा करणे ॥१३॥ नाकाने भगवंताच्या निर्मात्याचा सुवास घेणे, डोळ्यांनी भगवंताची श्यामसुंदर मूर्ति पाहणे, मन आणि बुद्धि भगवंताच्या प्रेमात निमग्न असणे ॥१४॥ अशा प्रकारे सर्व इंद्रियांच्या द्वारा हरिप्रेमच प्रगट होते. (कर्तृत्वबुद्धि उत्पन्न न होता केवळ हरिप्रेमानेच इंद्रियांचे सर्व व्यापार होऊ लागतात) आत्म्याचे ठिकाणी एक प्रेमच भरून राहते व परमात्म्याचे महात्म्यज्ञान प्रेमात एक होऊन जाते ॥१५॥ प्रेमाची परीक्षा पाहण्याकरताच परमात्मा विरहप्रेमदुःखाची शिक्षा देतो. प्रेमल भक्त, भक्तसखा अशा परमात्म्याची व परमात्मा, आपल्या भक्तसख्याची नित्य सारखी वाट पाहत असतो ॥१६॥ भक्त व भगवान यांचे परस्परांवर एकच निःसीम प्रेम असल्यामुळे त्यांचे दोनपण विरुन गेलेले असते. सर्व इंद्रियांचे ठिकाणी प्रेमच उमटलेले असते ॥१७॥ अशा प्रेमल भक्ताला लौकिक व्यवहाराचे किंवा वैदिक आचरणाचे बंधन राहत नाही. त्याच्या दृष्टीने सर्व आश्रम धर्म हे संन्यासधर्मच असतात ॥१८॥ प्रेमल भक्तांची संपूर्ण विषयसुखरूप कर्मफलाची इच्छा निःशेष नाहीशी झालेली असते. म्हणून कर्म व कर्तृत्व हेहि त्यांना मुळीच भासत नाहीत. ते अन्तर्बाह्य एक भगवत्प्रेमरूपच होऊन राहतात ॥१९॥

प्रेमसद्गद *प्राणयमन । प्रेमी* प्रत्याहारे मन ।

*प्रेमधारणा रूप सगुण । प्रेमचि *ध्यान कृष्णसेवा ॥२०॥

प्रेम ओसंडण *समाधि । *पूर्व यमनियमासनादि ।
 *आदि अंती त्रिशुद्धी । प्रेमचि एक ॥२१॥
 प्रेमेंचि एकपणे द्वैत । प्रेमेंचि द्वैतीं अद्वैत ।
 प्रेमेंचि नाशे द्वैताद्वैत । रासेश्वरीसहित हरि भेटे ॥२२॥
 ऐसा हा प्रेम शब्दे । बोलतां न ये विनोदे ।
 याच्याचि अविरोधें । सकळ हें ॥२३॥
 ब्रजराज तात जया । आम्ही लंपट तत्पायां ।
 कमळीं भ्रमरी होवोनिया । जये रीती ॥२४॥
 कां गोपिकांची रजधूळ । आम्हांस करील प्रेमळ ।
 हा विश्वास मर्नी प्रबळ । धरोनि घननीळ चिंतितसे ॥२५॥
 महात्मरुपे प्रेम पाही । जारपणही न ये देही ।
 कामचि परी अधिक ठायीं । मोक्षाहूनि पै केला ॥२६॥
 ऐसी जियांची स्थिती । त्या गोपिकापदीं प्रीती ।
 वंदनादि पुढतो पुढती । पन्नासो कीं ॥२७॥
 जया स्थळीं विरुपाक्ष । मृदंगवादन धरी पक्ष ।
 ते सावळे ब्रह्म प्रत्यक्ष । प्रीतीने होऊ ॥२८॥
 आणि ब्रह्म होणेही सकळ । जयाच्या पायांहूनि केवळ ।
 ओवाळिजे तो घननीळ । सबाह्यांतरीं पाहू ॥२९॥
 ‘शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति’ । ही साह्य नेऊं सखी श्रुती ।
 मग तीसचि प्रार्थेनि भक्ती । मागोनि घेऊ ॥३०॥

हरिप्रेमाने कंठ सद्गद होणे हाच भक्तांचा ‘प्राणायाम’ होतो. हरिप्रेमामुळेच त्यांची इंद्रिये विषयाकडे वळतच नाहीत, हाच त्यांचा ‘प्रत्याहार’ होय. सगुण स्वरूपाचे ठिकाणी सारखी चित्ताची प्रेमवृत्ति धावणे हीच त्यांची ‘धारणा’ होय. प्रेमामुळे अखंड भगवदाकार चित्त होणे, हेच त्यांचे ‘ध्यान’ होय. व हीच त्यांची सेवा होय ॥२०॥ सतत प्रेम ओसंडून येणे, हीच ‘समाधी’ होय. प्रारंभीचे यम- नियम-आसनादि ही अंगेहि प्रेममयच असतात. तसेच शेवटीहि प्रेमच उरते, हे त्रिवार सत्य आहे ॥२१॥ असे भजन होत असताना द्वैत दिसत असले, तरी प्रेमामुळे

अद्वैतच असते किंबहुना या प्रेमामुळे द्वैत आणि अद्वैत या दोहोंचेहि भाव राहत नसल्यामुळे दोन्ही नाहीसे होतात व त्या प्रेमात रासेश्वरी-राधेसह वर्तमान असलेल्या भगवान श्रीकृष्णाची भेट होते ॥२२॥ असो. हा प्रेम कौतुकानेहि शब्दाने सांगता येत नाही. याच्या अविरोधाने नामरूपात्मक संपूर्ण विश्व राहते (कारण विश्वातहि ते प्रेम दिसून पडते. विरोध समसत्ताक असतो. विषमसत्तेत विरोध नसतो.) ॥२३॥ कमळाचे ठिकाणी जशी भ्रमरी लंपट होते, तसेच ब्रजराज नंद हे ज्याचे पिता आहेत, त्या भगवान श्रीकृष्णाच्या चरणांचे ठिकाणी आम्ही लंपट झालो आहो ॥२४॥ किंवा गोपिकांच्या चरणधूलीप्रसादाने आम्हीहि भगवत्प्रेमाने प्रेमळ होऊ, असा प्रबळ विश्वास अंतःकरणात धरून आम्ही भगवंताचे चिंतन करतो ॥२५॥ (सच्चिदानन्दघन षडगुणैश्वर्यसंपन्न असा एक परमात्माच सर्व विश्वात आहे, त्यावाचून दुसरे कोणी नाही,) हे महात्म्यज्ञानहि प्रेमच होय आणि याने जारपणाचाहि दोष येत नाही; म्हणून भगवद्विषयक कामच मोक्षसुखाहूनहि श्रेष्ठ ठरला आहे ॥२६॥ अशी ज्यांची स्थिती आहे, त्या गोपिकांच्या चरणी वारंवार प्रेमाने वंदनादिक सेवाच माझे ठिकाणी वृद्धि पावो ॥२७॥ ज्या रासामध्ये भगवान शंकरांनी स्वतः स्त्रीरूपाने मृदंग वाजविण्याची सेवा स्वीकारली त्या रासातील प्रत्यक्ष पूर्ण ब्रह्म असे श्रीकृष्णरूप तेच आम्ही होऊ ॥२८॥ आणि ब्रह्मरूप होणे हे देखील ज्याच्या पायावरून ओवाळून टाकावे, तेच एक सांवळे परब्रह्म आम्ही अंतर्बाह्य पाहू ॥२९॥ “शिवस्वरूप होऊन शिवाचे भजन करावे” ह्या श्रुतिसखीचे साह्य घेऊ आणि तिचीच प्रार्थना करून तिच्यापासून भक्ति मागून घेऊ ॥३०॥

प्रेमाचा कर्लं कळस । हरीस अर्पू ब्रह्मरस ।

श्रीकृष्णपदीं सावकाश । सख्यांनो, भूंगी होऊं चला ॥३१॥

वाच्य लक्ष्य मिथ्या पक्ष । सर्वदेशी एकदेशी प्रत्यक्ष ।

स्वयें श्रीकृष्ण सगुण अपरोक्ष । अनुभवसाक्ष प्रीतीचा ॥३२॥

परम प्रेमाचे रूप । तो हा ब्रजींचा भूप ।

वेणुवादन संकल्प । सत्यत्वे ठेला ॥३३॥

सनकादिकांची ध्येयमूर्ती । नारदप्रभूची गेय कीर्ती ।
 रासमंडळी प्रेम मूर्ती । चला पाहू सख्यांनो ॥३४॥
 व्यापक सुख जे भरलें । तें संपुटीं एकवटलें ।
 हें ब्रह्मसुरें वोतलें । सांवळे रूप ॥३५॥
 जयाचें नाम घेता वाणी । ब्रह्मरूपत्व शरीरालागुनी ।
 अस्मत्कान्त ते प्रेमदानी । पदनिर्वाणी सेवू त्यांचे ॥३६॥
 कल्पना आणि अभिमान । दोन्ही प्रेमरूप जाण ।
 सच्चिदानंद हे खूण । प्रेमामाजीं ॥३७॥
 भोळा आणि ज्ञानवंत । प्रेमीं समानचि निश्चित ।
 हें फळ तोडतां महावाक्यार्थ । तरुरूप झाला ॥३८॥
 वसंत शृंगार रती । मोह मन्मथ स्थिती ।
 सकळहीं श्रीकृष्णप्रीती । रूपा आली ॥३९॥
 वृत्तीचें वृत्तिपण गेलें । जीवाचें जीवपण मेलें ।
 मुक्तिबीजासी अंकुर आलें । भक्तिसुखाचे ॥४०॥

प्रेमाची परम सीमा करुं आणि परमप्रेमरूप ब्रह्मरस भगवंताला
 अर्पण करु. सख्याने, चला ! आपण श्रीकृष्ण चरणारविदाचे ठिकाणी
 अत्यंत स्वरथ चित्त अशा भृगी होऊन राहू ॥३१॥ वाच्य-लक्ष्यमिथ्या
 इत्यादि पक्ष त्याचप्रमाणे सर्व व्यापक-एकदेशी प्रत्यक्ष इत्यादि सर्व
 साक्षात् भगवान आहे ॥३२॥ व्रजाचा राजा भगवान श्रीकृष्ण हा परमप्रेमाने
 घेतलेले सगुण स्वरूप होय. वेणुवादनाचा संकल्प करुन तो अविनाशी
 आहे ॥३३॥ भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे सनकादि ऋषींची, अखंड ध्येय-
 मूर्ति होय व नारदाचार्यांची, कीर्तीं अखंड गायन करण्याची मूर्ति होय,
 अशी ही प्रेममूर्ति सख्यांनो ! रासामध्ये पाहूं चला ! ॥३४॥ जे ब्रह्मसुख
 सर्वत्र भरले आहे, ते दोन हाताच्या संपुटीत घेतले जाईल असे आपण
 स्वतःच एकवटून, तेच सच्चिदानंदब्रह्मसुरेत सांवळे सगुण असे ओतले
 गेले आहे. ॥३५॥ मुखाने ज्यांचे नामस्मरण केले असता जड शरीरही
 ब्रह्मरूप होते तेच आमचे पति श्रीकृष्ण परमप्रेम देणारे आहेत, म्हणून
 त्यांच्या चरणांची निस्त्रीम सेवा करु ॥३६॥ परमप्रेमात कल्पना आणि

अभिमान हे दोन्ही प्रेमरूपच असतात आणि त्यात सच्चिदानंदाच्याच
 अनुभवाची खूण असते ॥३७॥ प्रेमामध्ये भोळा आणि ज्ञानी दोघेहि सारखेच
 असतात. हे श्रीकृष्णरूप प्रेममय फळ हाती आले असता महावाक्याचा
 अर्थ वृक्षासारखा वाढतो म्हणजे दृढ व व्यापक होतो ॥३८॥ वसंत
 (उद्दीपन भाव), शृंगार (रस), रति (शृंगाररसाचा स्थायीभाव) मोह व
 मदन वगैरे सर्व हरिप्रेममय होऊन जातात ॥३९॥ वृत्तीचे वृत्तिपण नाहीसे
 होते, जीवाचे जीवपणहि राहत नाही व मुक्तिबीजाला भक्तिसुखाचे अंकुर
 येतात. ॥४०॥

हें काय गौण बोलणें । बीज आणि फल भक्तीच होणें ।
 त्यांतील प्रेमरस चाखणें । नंदनंदनें मत्कान्ते ॥४१॥
 पडला अविद्येचा विसर । बुडाला विद्येचा अंकुर ।
 अवधा झाला अविकार । श्रीकृष्ण प्रेम ॥४२॥
 जळाली बंधनस्थिति । पळाली लाजोनि मुक्ति ।
 अविष्कारिली भक्ति । अकृत्रिम ॥४३॥
 हा आविर्भावो भला । परम गुह्ये निरुपिला ।
 दशोपनिषदां आला । निषेध भावो ॥४४॥
 तो निषेधचि स्तवन-विधी । श्रुतीपणें गोपीमांदी ।
 प्रेम साधोनिया संधी । श्रीकृष्णपदीं उडी घाली ॥४५॥
 करुणेचे काढोनि कोंभ । श्रीकृष्णवृक्ष स्वयंभ ।
 प्रेमतारुण्ये सप्रभ । टवटवीत ॥४६॥
 लता गोपिका वेष्टित । रसपुणीं सुगंधित ।
 ऐक्य फळभारे डोलत । प्रेमरसे ॥४७॥
 आम्हां पक्षियांते सुख जाणा । घ्यावया प्रीतीरसरूप रसना ।
 अचल तरुपति चरणा । करिता अर्पणा रसानंदू ॥४८॥
 हा स्वानंद वाचाक्षण । न फिटेचि उपायें करून ।
 या लागीं मौनेचि चरण । वंदिले प्रभूचे ॥४९॥
 त्या चरणीं होतां ठावो । गेला सर्वही भावाभावो ।
 सबाह्यान्तरीं लाधली ठेवो । कृष्णरूपाची ॥५०॥

खरोखर, असे म्हणेहि गौण आहे. बीज आणि फळ दोन्ही भक्तिच होऊन जाते आणि भक्तीतील प्रेमरस आमचे पति श्रीकृष्ण हेच सेवन करतात ॥४१॥ अविद्येचा सर्वस्वी विसर पडतो, विद्येचा अंकुर राहत नाही म्हणजे ब्रह्मज्ञानाची जाणीवही राहत नाही, तर असे निर्विकार श्रीकृष्णप्रेमच राहते ॥४२॥ बद्धस्थिति नाहीशी होऊन मुक्तस्थितिहि लाजून दूर पळते आणि एक अकृत्रिम स्वाभाविक प्रेमच प्रगट होते ॥४३॥ हा परम गुह्य असा भक्तिप्रेमाचा आविर्भाव सांगितला गेला. येथे दशोपनिषदांनी केलेले वर्णन (जणु काही) निंदारूपच होते ॥४४॥ हा निषेध म्हणजे भगवंताचे स्तवनच होय (“निंदाची विशदें स्तोत्रें होतीं” ॥ अमृ. प्र. ९-४९) त्या श्रुतीच गोपींचा मेळा होय. आणि त्या प्रेमवृत्तिरूप गोपींच्या संधीत असलेल्या श्रीकृष्णाच्या निःसीम प्रेमाने त्या, त्याच्या (श्रीकृष्णाच्या) चरणांवर उड्या घालतात ॥४५॥ भगवान श्रीकृष्ण हा करुणारसाचे कोंभ काढून बनलेला स्वयंभू वृक्ष होय. प्रेमाच्या नित्य नूतन तारुण्याने तो सदा तेजस्वी व टवटवित असतो ॥४६॥ तो गोपीरूपी वेलीनी वेष्टित असून नवरसरूप पुष्पांनी अखंड सुगंधित आहे आणि प्रेमरसाने भरलेल्या अद्वैतरूप फळांनी लदबदून डोलत आहे ॥४७॥ आम्हा पक्ष्यांना सुख घेण्याकरिताच ही प्रेमरसरूप जिक्हा असून ती अचल म्हणजे अविनाशी अशा वृक्षरूप श्रीकृष्णपतीच्या चरणांवर समर्पण केली असता आम्हांला स्वानंदाचा लाभ होतो ॥४८॥ ही स्वानंदाची जाणीव म्हणजे वाचाक्रण असून ते कोणत्याहि उपायाने फिटत नाही; म्हणून आता काही एक न बोलता प्रभु श्रीकृष्णाच्या चरणांना मी वंदन करते ॥४९॥ त्या श्रीकृष्णाचरणांचे ठिकाणी अंतःकरण स्थिर होऊन वाणी विश्राम पावली असता सर्व प्रकारचे “असणे-नसणे” जाऊन आत-बाहेर एक श्रीकृष्णरूपच घनदाट भरून राहते ॥५०॥

सच्चिदानंदवंदनगर्भ । प्रेमशोभासुखसुरभ ।

एकविषय परी पूर्णप्रभ । व्याप्यव्यापकवर्जित ॥५१॥

षड्गुणैश्वर्ययुक्त । ऐश्वर्य तें विश्व समस्त ।

विश्वैक्यकरण तो सगुण भगवंत ।

परी प्रकट सिद्धान्त रासामध्ये ॥५२॥

तें रासमंडळ गोपी प्रेमे । आम्हां दिधलें गुणोत्तमे ।

यालागी तत्पदप्रेमे । रसत्वें सेवू ॥५३॥

त्या रसाची प्रीति । तेणे हृदयीं धरूं श्रीपती ।

साधोनियां अकृत्रिम भक्ति । वाचाक्रण निश्चिती फेडू ॥५४॥

फिटलियाही वाचाक्रण । न यावा भक्तिधनाभिमान ।

यालागीं ऐक्यत्वे श्रीकृष्णचरण । प्रीतीने सेवू ॥५५॥

तें सेवासुकृत जे कांहीं । निश्चये घेवोनि सर्वही ।

अर्पियलें पायीं । श्री ज्ञानेश्वर श्रीगुरुच्या ॥५६॥

श्रीकृष्णार्खरूप म्हणजे सच्चिदानंद स्वरूपाला प्रेमपूर्वक केलेला वंदनाचा गर्भ होय. तेथे होणारे सुंदर सुख हीच प्रेमाची शोभा आहे. हे दोन्ही एकच असून पूर्ण आहेत व व्याप्य-व्यापक वर्जित आहेत ॥५१॥ संपूर्ण विश्व हीच त्या भगवंताचे ठिकाणी असलेली षड्गुणैश्वर्य संपत्ति होय. त्या सच्चिदानंदरूपाचे व विश्वाचे ऐक्य करणे हाच सगुण भगवान होय. पण रासामध्ये मात्र तो सगुण साकार श्यामसुंदर रूपाने प्रगट आहे ॥५२॥ गोपींच्या चरणप्रेमामुळे ते रासमंडळ आम्हांला भगवंताने दिले; म्हणून त्यांच्या चरणांचे आम्ही रसरूपाने सेवन करू ॥५३॥ त्या रसाच्या प्रीतीने हृदयात भगवंताला धरून ठेवू आणि अशा रीतीने अकृत्रिम प्रेमभक्ति साधून निश्चयेयकरून वाचाक्रण (अविद्यालेश) फेडू ॥५४॥ ते वाचाक्रण फिटल्यावरहि भक्तिधनाचा अभिमान उत्पन्न होऊ नये म्हणून ऐक्य ठेऊनच श्रीकृष्णचरणाची प्रेमाने सेवा करू ॥५५॥ त्या सेवेचे जे कांही पुण्य उत्पन्न होईल ते संपूर्ण घेऊन श्रीगुरु श्रीज्ञानेश्वर माउलीच्या चरणी समर्पण केले ॥५६॥

॥ वरदान ॥

हें करितांचि अर्पण । सद्गुरुनें दिधलें वरदान ।

“हा ग्रंथ एकवीस वेळ पठण । संपुटीं लावूनी करावा” ॥५७॥

‘ज्ञानेश्वर माउली’ अनुलोम । प्रेमे तोचि प्रतिलोम ।

पठण करितां प्रकाशे परम । नित्य सुखदात्री हरिसेवा ॥५८॥

या श्रीगुरुवचने भलें । आम्हा पठणचि फळलें ।
 प्रेमे वंदिली पाउलें । वंदनचि असो ॥५९॥
 'अमृतानुभव' संपुटी । 'ज्ञानेश्वर' पदसंपुष्टी ।
 स्वप्रेम स्वानंदे गोटी । लाधल्या, ज्या की ॥६०॥
 त्या आणि तनमनधन । जीव प्राण ईश्वरपण ।
 पायीं अर्पोनि हृदयी चरण । वंदोनि स्थापिले ॥६१॥

हे अर्पण केल्याबरोबर सद्गुरुंनी असे वरदान दिले की "हा ग्रंथ संपुटी लावून एकवीस वेळ पठन करावा ॥५७॥ प्रत्येक ओवीच्या प्रारंभी व शेवटी 'ज्ञानेश्वरमाऊली' हा मंत्र योजून या ग्रंथाने पठन केले असता अखंड सुख देणारी श्रेष्ठ अशी हरिभक्ति अंतःकरणात प्रगट होईल ॥५८॥ या श्रीगुरुंच्या आशीर्वचनाने आम्हाला नुसते ग्रंथाचे पठनच फलदायक झाले आहे; म्हणून त्यांच्या चरणांना प्रेमाने वंदन केले व वंदनच करीत राहू ॥५९॥ 'ज्ञानेश्वर' पदाची संपुटी लावून अमृतानुभवाचे पारायण केल्याने आम्हांला ज्या कांही प्रेमाच्या आनंदाच्या रहस्य कथा श्रीगुरुपासून कळल्या ॥६०॥ त्या आणि तन-मन-धन-जीव-प्राण-ईश्वरपण हे सर्व त्यांच्या चरणी अर्पण करून व त्यांना वंदन करून आम्ही आपल्या हृदयांत तेच चरण स्थापन केलें ॥६१॥

एकत्रें दोहींची पूजा । अर्चिले श्रीगुरुराजा ।
 अर्चनपुण्य वाहिलें वोजा । श्रीगुरुज्ञानेश्वरचरणी ॥६२॥
 चरण पहाता विराले मन । तेणे ग्रंथबोला पडले मौन ।
 आता जयजयकार करून । ज्ञानेश्वर उत्कर्ष ॥६३॥
 नमो ज्ञानेश्वर जगन्माते । कडिये घेवोनि मातें ।
 पाजोनि स्तन प्रेमातें । पायींच ठेवी ॥६४॥

ऐक्यभावनेच दोन्ही चरणांची पूजा करून ती श्रीगुरुंना समर्पण केली व अर्चनाचे पुण्यहि उल्हासाने श्रीगुरुज्ञानेश्वर चरणीच वाहिले ॥६२॥ त्यांचे चरण पाहतांक्षणीच मन विरुन गेले; म्हणून पुढे ग्रंथनिरूपणालाहि मौन पडले. आतां श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा जयजयकार करून त्यांचाच उत्कर्ष वाढो ॥६३॥ हे ज्ञानेश्वर माऊली ! तुला नमस्कार

असो । मला कडेवर घेऊन स्तनातील प्रेमपान्हा पाजून आपल्या पायीच मला असू दे ॥६४॥
 या विनंती आदिनाथ । कृपें तोषलें समर्थ ।
 चरण वंदिता *मच्छेंद्रनाथ । ओसंडलें प्रेमें ॥६५॥
 नमितां माय माऊली । *गोरक्षनाथा कृपासाउली ।
 गोरक्ष नमितां माय माऊली । *गहिनी पाउलीं शिर ठेवू ॥६६॥
 *श्रीनिवृत्तिनाथ शंकर । त्या लोटांगण वारंवार ।
 तत्कृपे माय *ज्ञानेश्वर । मिळाली आम्हा ॥६७॥
 *सोपानदेव कृपाळू तात । *मुक्ताबाई कृपावंत ।
 *चांगदेव *खेचर नामयादि संत । *जनी*मीरा समरत नमियेले ॥६८॥
 ज्ञानेश्वर प्रभूचिया करकमळे । हृदीं उदेलीं प्रेमफळे ।
 म्हणोनिच नदबाळे । अंगीकारीले ॥६९॥
 यापरी गुरुपरंपरा स्मरणीं । प्रेमे राहेनी ज्ञानेश्वरचरणीं ।
 अंगुष्ठ चोखिता धणी । न पुरेचि हे ॥७०॥
 यालागीं तें पदकमळ । हृदयी धरिले नित्यकाळ ।
 ज्ञानेश्वरनामें कळोळ । अन्तर्बाह्य ॥७१॥
 ज्ञानेश्वरगुरुमुखपीकप्रसाद । तेथें आटले दुःखानंद ।
 शेखीं अर्पणरूपे शुद्ध । प्रेमचि उरला ॥७२॥
 जयजय ज्ञानेश्वर माऊली । सद्गुरुरूप कृपा साउली ।
 आतां बळकट पाउलीं । हृदयीं राखी ॥७३॥
 आणि हें मागणे मना । पायीं करो सुमना ।
 प्रेमरसे रसना । अंगुष्ठ चाखो ॥७४॥
 ज्ञानेश्वर सद्गुरुनाथ । हाचि येथ निघो अर्थ ।
 सर्वत्र यशस्वी सद्गुरुनाथ । ज्ञानेश्वरमाऊली ही ॥७५॥
 || हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे भक्तिपदतीर्थमृते फलानंत्यपूर्वक उर्वारित भक्त्युपदेशो नाम पंचमस्तरंगः ॥५॥
 || श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥
 श्री सद्गुरुंना अशी विनंति करताच समर्थ श्रीआदिनाथ शंकरांना

कृपा उत्पन्न होऊन ते प्रसन्न झाले आणि त्यांच्या चरणांना नमस्कार केल्याबरोबर मत्स्येन्द्रनाथांचा कंठ गहिवरून आला ॥६५॥ मत्स्येन्द्रनाथ माउलीला नमन करताच मजवर गोरक्षनाथांच्या कृपेची सावली झाली. माता गोरक्षमाउलीला नमस्कार करीत गैनीनाथांच्या चरणांवर मस्तक ठेवले ॥६६॥ साक्षात् शंकरस्वरूप असलेल्या श्रीनिवृत्तिनाथांच्या कृपेनेच आम्हाला झानेश्वर माउली सद्गुरु प्राप्त झाल्यामुळे त्यांच्या चरणांवर वारंवार लोटांगण घालतो ॥६७॥ तात सोपानदेव, कृपावंत मुक्ताबाई, चांगदेव, विसोबा खेचर, नामदेवादि संत आणि जनाबाई, मीराबाई वगैरे सर्व संतांचे चरणकमली माझा नमस्कार असो ॥६८॥ सद्गुरु श्रीझानेश्वर माउलीच्या करकमळानेच माझ्या हृदयात प्रेमरूपी फळे उत्पन्न झाली व म्हणूनच नंदकुमार श्रीकृष्णाने माझा अंगीकार केला ॥६९॥ याप्रमाणे प्रेमाने गुरुपरंपरेचे स्मरण करीत श्रीगुरुझानेश्वरमाउलीच्या चरणांचे ठिकाणी राहून त्यांचे चरणांगुष्ठ चोखीत असता माझी तृप्तिच होत नाही ॥७०॥ म्हणून ते झानेश्वर माउलीचे चरणकमळ मी अखंड हृदयात धरिले आहे आणि अन्तर्बाह्य झानेश्वरमाउलीच्या नामाचा गजर होत आहे ॥७१॥ श्रीसद्गुरुझानेश्वर महारांजांच्या मुखातील पीकरूप प्रसाद प्राप्त झाल्यामुळे तेथे विषयापासून होणाऱ्या संपूर्ण सुखदुःखाची आटणी झाली आणि शेवटी अंतःकरणात एक अर्पणरूप प्रेमच शिळक राहिले आहे ॥७२॥ हे सद्गुरु ! हे कृपासाउली झानेश्वरजननी ! तुझा जयजयकार असो ! आता माझ्या हृदयात तुझी पाउली दृढ असू दे ॥७३॥ आणि हे मागणे आहे की, माझ्या मनाने चरणाचे ठिकाणी वाहिलेल्या पुष्पाप्रमाणे होऊन राहावे आणि जिहेने प्रेमरसयुक्त होऊन तुझे अंगुष्ठ चोखावे ॥७४॥ या संपूर्ण ग्रंथाचा “सद्गुरुनाथ श्रीझानेश्वर” हाच एक अर्थ निघो ! (म्हणजे ‘झानेश्वर माउली’ या नामस्मरणाने ग्रंथात निरूपण केलेला आहे तो सर्व अर्थ हाती येतो. असा अर्थ निघो). ही सद्गुरुनाथ झानेश्वर माउली सर्वत्र यशस्वी आहे. ॥७५॥

॥ श्रीसद्गुरुझानेश्वरार्पणमस्तु ॥
